

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayıncı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 28 • Sayı | Issue 1 | Haziran/June 2025

Hadis Kültüründe Fitne ve Etkileri

Fıtnah And Its Implications in The Hadith Culture

Ali KARAKAŞ

Doç. Dr. Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı,
Hadis Bilim Dalı, Diyarbakır-Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Dicle University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Department of Hadith, Diyarbakır-Türkiye

ali.karakas@dicle.edu.tr

<https://ror.org/0257dtg16>

<https://orcid.org/0000-0002-7869-823X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:16/04/2025 • **Kabul Tarihi | Accepted:** 18/06/2025 • **Yayın Tarihi | Published:** 30/06/2025

Atıf | Cite As

Karakaş, Ali. "Hadis Kültüründe Fitne ve Etkileri". *Dicle İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2025), 209-233.

<https://doi.org/10.58852/dicd.1677822>

Author Contributions: This article has a single author.

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zeka Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Hadis Kültüründe Fitne ve Etkileri

Öz

Eşref-i mahlûkat olarak yaratılan insanoğlu aynı zamanda Yüce Allah'ın halifesi olarak tavsif edilmiştir. Akıl, irade ve düşünebilme nimetiyle donatılmış, haktan ve doğrudan ayrılmaması için çeşitli Peygamberlerle uyarılmıştır. Bu kıymetli varlık, kendisine tebliğ edilen vahyi kimi zaman dinlemiş, kimi zaman ise yüz çevirmiş ve isyan etmiştir. Tüm bunların neticesinde son peygamber olarak Hz. Muhammed (sav.) ve son kitap olarak da Kur'an-ı Kerim gönderilmiştir. O, yirmi üç yıl peygamberlik yapmış, Kur'an-ı Kerim'i hayatına uygulamış ve hadisleriyle de izah etmiştir. Sahabe, ondan çok şey öğrenmiş, onunla şeref bulmuş ve böylece Yüce Allah'ın övgüsüne mazhar olmuştur. Ondan duyduklarını ve gördüklerini birbirine nakleden sahabe Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından sonra ise pek çok problemin çözüm mercii olmuştur. Hz. Osman'ın şehadetiyle beraber Müslümanlar arasında fitne diye isimlendirilen ayrılık tohumları ekilmiş ve ümmetin birliği zarar görmüştür. Abdullah b. Sebe gibi İslam düşmanları ve türevleri, bu birliğin derinleşmesinde önemli roller oynamışlardır. Fitne sonucu ortaya çıkan firkalar taraftar bulma düşüncesiyle çok sayıda hadis uydurmuşlardır. Buna karşılık sahâbe, tabiin ve tebe-i tabiin, fitneyle beraber sahih hadisleri korumak düşüncesiyle çeşitli tedbirler almışlardır. Öncelikle isnâd sorgulaması başlatmış ve zamanla bunu bir ilmi disipline dönüştürmüşlerdir. Adalet ve zabt kriterlerini tespit etmiş, râvilere uygulamış ve bunun sonucunda "cerh ve ta'dil" ilmi ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca sıhhatini tespit ettikleri hadisleri, daha sistemli bir şekilde büyük hacimli kitaplarda toplamak suretiyle, onların daha emin bir şekilde muhafaza edilmelerini sağlamışlardır. Hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadislerde fitne ve türevlerine genişçe yer verilmiştir. Çeşitli hadis kitaplarında konuyla ilgili müstakil başlıklar oluşturulmuş ve burada çok sayıda hadis zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Hadis, Sahabe, isnâd, fitne.

Fitnah And Its Implications in The Hadith Culture

Abstract

Human beings, who are described as ashraf al-makhluqat (the most honorable of creation), have also been designated in Islamic theology as the khulafâ (vicegerents) of God on earth. Endowed with the blessings of reason, free will, and the ability to reflect, human beings have been sent various prophets to prevent them from deviating from truth and righteousness. Despite their honored status, these beings have at times listened to the divine revelation conveyed to them, while at other times they have turned away and rebelled. As a culmination of this process, the final prophet, Muhammad (pbuh), and the final divine book, the Qur'an, were sent. The Prophet Muhammad (pbuh) fulfilled his prophetic mission over a period of twenty-three years, embodying the teachings of the Qur'an in his life and explaining its meanings through his hadiths. The Sahabah (Companions) learned extensively from him, were honored by his presence, and thus attained the praise of Almighty God. After the Prophet's passing, the Sahabah became an important source of guidance, transmitting what they had heard and witnessed from him. However, following the martyrdom of Caliph Uthmân (may Allah be pleased with him), seeds of division referred to as fitnah were sown among the Muslim community, undermining the unity of the ummah. Adversaries of Islam, such as 'Abd Allâh ibn Saba' and his followers, played a significant role in deepening this discord. As a consequence of this fitnah, numerous sects emerged, many of which fabricated hadiths in an effort to attract followers. In response, the Sahabah, the Followers (Tâbi'ün), and the Followers of the Followers (Taba' al-Tâbi'în) took various measures to preserve the authenticity of hadiths in the face of such turmoil. They initiated the practice of scrutinizing isnâds (chains of transmission), which gradually evolved into a formal scholarly discipline. They established criteria for integrity (adâlah) and precision (dabt), applied these standards to transmitters, and thereby developed the science of "al-jarh wa al-ta'dil" (impugnment and validation). Moreover, they compiled authentic hadiths into comprehensive and systematically arranged collections, ensuring their more reliable preservation. Both the Qur'an and the hadiths contain extensive discussions on fitnah and its various forms. Numerous hadith compilations include dedicated chapters on the subject, citing a significant number of related narrations.

Keywords: Qur'an, Hadith, Sahabah, Isnâd, Fitnah

Giriş

Yüce Allah insanlara akıl, irade ve muhakeme gücü vermiştir. Bu özellikler sayesinde diğer varlıklardan ayrılmış ve “üsve-i hasene” olarak nitelendirilmiştir.¹ Dünyayı insanoğlunun istifadesine² sunan Yüce Allah aynı zamanda halifesi³ olduğunu da ifade etmiştir. İnsanlar, tarih boyunca akıllarını kullanmış, meraklarını gidermiş ve daha müreffeh bir hayat sürmeye gayret etmişlerdir.⁴ İnsanoğlu, dünyayla ilgili pek çok araştırmada bulunmuş, çalışmaları hür bir şekilde aklın süzgecinden geçirerek yapmış ve büyük gelişmeler kaydetmiştir.⁵ Yüce Allah insanlara akıl vermekle yetinmemiş ayrıca haktan ve doğruluktan sapmamaları için pek çok peygamber göndermiştir. İnsanlar arasından seçilerek gönderilen bu peygamberler, nazil olan ilahî vahyi önce kendi hayatlarına tatbik etmiş ve akabinde de onlara tebliğ etmişlerdir. Tüm peygamberlerin ve nazil olan ilahî öğretilerin temel gayesi, insanların maddi ve manevi değerlerinin korunması, huzur ve mutluluklarının sağlanması olmuştur.⁶ Kur'an-ı Kerimde konuyla ilgili bir ayet şöyledir:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ

“Kesinlikle Biz, elçilerimizi çok açık delillerle/mucizelerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için de beraberlerinde kitabı ve mizanı da indirdik.”⁷

Aklın, vahyin ve peygamber uygulamalarının insanlar için tasavvur ettiği huzur ve mutluluk zaman zaman art niyetli insanlar tarafından sabote edilmiş, toplumsal huzur ve birliktelik çeşitli fitneler vesilesiyle tahrip edilmiştir. Bu fitneler neticesinde insanlar daha önce olduğu gibi bugün de birbirlerini öldürmekte, birbirlerine zulmetmekte, kaos ve gözyaşı ortamı oluşturmaktadırlar. Aslında barış ve huzur yurdu olması gereken dünyamız yaşanmaz hale gelmektedir. Bu gibi fitne olaylarının nihayete erdirilmesi, huzur ve barış ortamının sağlanması tamamen vahye ve sâlim akla başvurmakla mümkündür.

Tüm âlemlere rahmet olarak gönderilen son Peygamber Hz. Muhammed'dir (sav.). O, Peygamberliği süresince insanların hidayete ermeleri için çalışmış, toplumda huzur ve mutluluğun sağlanması için mücadele etmiştir. Hz. Muhammed (sav.) bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur:

“Size iki şeyi miras olarak bıraktım. Siz, bu iki şeye sarıldığınız müddetçe asla sapıtmayacaksınız. Bunlar, Allah'ın kitabı olan Kur'an-ı Kerim ve Resûlü'nün sünnetidir.”⁸ Hz. Muhammed'in (sav.)

¹ el-İsra 17/70; et-Tin 95/1 – 8.

² el-Mülk 67/15; el-Hicr 15/20.

³ el-Bakara, 2/30; el-En'am, 6/165.

⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 12.

⁵ Babanzâde Ahmed Naim, *Felsefe Dersleri*, nşr. Cahid Şenel-M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 37; a. mlf., *İlmü'n-Nefs Tercümesi* trc. Fatma Yıldız-Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 18; Ahmet Aslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: BB101 Yayınları, 2017), 28.

⁶ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzali, *el-Mustasfa* (Mısır: Basım yeri yok, 1937), 1/288; Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şatibi, *el-Muvafekat fi Usuli's-Şeria*, thk. Muhammed Hasaneyn Mahluf (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1975), 2/8; Seyfuddin el-Amidi, *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkâm* (Mısır: Basım yeri yok, 1967), 3/252; Muhammed Ebu Zehra, *Kur'an Nizamı*, trc. Ali Arslan (Ankara: Elif Yayınevi, 1969), 61; Mustafa Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1981), 177 vd; Osman Eskicioğlu, *İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996), 280 vd.

⁷ el-Hadid 57/25.

⁸ Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdi. *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye. tsz.), “Menâsik”, 56 (No. 1905); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvîni. *Sünen*, (Mısır: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh. tsz.), “Menâsik”, 84 (No. 3074); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/26.

sözleri ve davranışları olan hadisler, Kur'an-ı Kerim'in izahı ve uygulaması demektir.⁹ Hayat, başta Müslümanlar olmak üzere tüm insanlık için bir imtihandır. İnsanoğlu, hak yol üzere yürümek, yasaklardan kaçınmak, dünya ve ahiret saadetine nail olmak için gayret etmek durumundadır. Kulluk için yaratılan insanlar, çeşitli imtihanlarla yüzleşmekte ve bu konuda büyük gelgitler yaşamaktadırlar. Bu hakikat, Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde dile getirilmektedir:

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

“Ant olsun ki Biz, sizi biraz korku ve açlık ile mallarınızda, canlarınızda ve ürünlerinizde uğrayacağınız kayıp ile deneyeceğiz. Sabredenleri müjdele.”¹⁰

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ

“Her canlı ölümü tadacaktır. Biz, sınamak üzere sizi kötü ve iyi şeylerle karşı karşıya getireceğiz. Sonunda bize döndürüleceksiniz.”¹¹

Kimi insanlar, imtihanda başarılı olup, dünya ve ahiret mutluluğuna nail olurken kimi insanlar ise sabretmeyip hüsrana uğrayacak ve böylece iki cihanda zarara uğrayacaklardır.

Fitne ve türevleri Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde yer almakta ve birbirlerinden farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Hiç şüphesiz, Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde bu kelimelere bu derece yer verilmiş olmasının çeşitli hikmetleri vardır. Ayrıca pek çok hadiste de fitne ve türevleriyle ilgili geniş bilgiler verilmektedir. Ayetlerde olduğu gibi hadislerde de bu kelimeler farklı anlamlar ihtiva etmektedir. İslam tarihinde Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan ve daha sonra çeşitli savaşlarla devam eden olaylar, ilk fitne olarak kabul edilmektedir. Bu olayların vukuundan önce hadis rivayetinde bir sistem olarak isnâd sorgulaması yapılmazken, bu olaylarla beraber insanlar arasında güvensizlik meydana gelmiş, her önüne gelen hadis rivayet etmeye başlamış ve böylece muhaddisler hadis rivayetinde kaynak sorgulaması yapmak suretiyle temkinli davranmaya başlamışlardır. Fitne olaylarıyla beraber art niyetli pek çok insan yalan yere hadis uydurarak İslam'ın saf yapısına zarar vermeye kalkışmıştır. Hadis âlimleri, bunun da önüne geçmek için çeşitli tedbirler almaya çalışmıştır. Fitne olaylarının açmış olduğu derin yaralar, Müslümanların birliğine zarar vermiş, çeşitli fırkaların ortaya çıkmasına neden olmuş ve çok sayıda yalan hadis tedavüle sokulmuştur. Bu olayların doğurduğu sonuçlar, halen çeşitli açılardan İslam âlemini etkilemeye devam etmektedir.

Bu çalışmamızda fitne kelimesinin filolojik ve ıstılahî tanımı, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kullanım şekilleri ve hadis rivayetine etkileri üzerinde duracağız.

1. Fitne Kavramı

Fitne kelimesi, madeni herhangi bir cismi ateşte eritmek, herhangi bir insanı fikir düşünce ve inancından döndürmek için işkenceye tabi tutmak, saptırmak, ayırmak, bir kişiyi denemek düşüncesiyle zor işlere maruz bırakmak, sınamak, imtihana tabi tutmak, aklını çelmek, gönlünü çalmak, büyülemek, meftun etmek ve benzeri anlamlar ifade eden “fetene-yeftinu” fiilinden türemiş bir isimdir.¹² Bir isim olarak cemi “fiten” olan “fitne” kelimesi, imtihan, deneme, azap, sapıklık, delilik, hastalık, ibret, musibet, herhangi bir şeye tutkun olma, fikir karışıklığı, cazibe, çekicilik, entrika, hile, kargaşa, ayrılık

⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, tsz.), 1/32.

¹⁰ el-Bakara 2/155.

¹¹ el-Enbiya 21/35.

¹² Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, “fetene”, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 3/300 vd; Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, “fetene”, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 2014), 11/125 vd; Mustafa b. Şemsuddin el-Karahisârî el-Ahterî, “el-Fitenu”, *Ahterî Kebîr* (Dersaadet: Basım yeri yok, 1310), 747.

ve ihtilaf gibi anlamlara gelmektedir.¹³ Fitne ile aynı kökten türemiş olan ve mübalağa sığasında kullanılan “fettân” kelimesi, büyüleyici, cazibeli, çekici, baştan çıkaran, muhbir, bozgunculuk yapan, fitne çıkaran ve benzeri anlamlar ifade etmektedir. Ayrıca bu kelime, insanları saptıran, haktan ve doğrudan ayıran şeytan anlamında da kullanılmaktadır.¹⁴ Yine İnsanı kabir âleminde zor, sıkıntılı ve çileli bir imtihana tabi tutacak olan Münker ve Nekir’e de “kabrin iki fettânı” denmiştir.¹⁵

Fitne kelimesiyle aynı kökten gelen “fetânet”, yaratılıştan gelen hızlı anlama yeteneği, zihin açıklığı, anlayışlar, kavrayış ve sür’at-i intikal anlamlarına gelmektedir. Anlama yeteneği çok olan, zihni açık ve zeki olan kişiye, “fetânetli” denmektedir.¹⁶ Ayrıca “fetânet”, peygamberlerde bulunması gereken beş önemli özellikten biridir.¹⁷ Altın ve gümüşün saflığını belirlemek için kullanılan mihenk taşına da “fetânet” denmektedir.¹⁸

İstilahî açıdan ise fitne, insanın tüm hayatı boyunca yaşadığı maddi ve manevi imtihan, iyi veya kötü şeylerle sınanma, manevi açıdan yaşanan çöküntü ve tahribat, din, toplum ve siyaset açısından yaşanan karışıklık gibi anlamlarda kullanılan geniş kapsamlı bir kavramdır.¹⁹ Diğer bir ifade ile fitne, hayır ve şer açısından insanın halini ortaya koyan her şeydir. Örneğin altının kalitesini belirlemek için onu ateşte eritmeye de “fitne” denmektedir. Bundan maksat, eritilen altının saflığını ve karışım özelliğini tespit etmektir.²⁰ İnsanoğlunun tıpkı altının eritilmesinde olduğu gibi sosyal hayatında çeşitli yönlerden sınanması, kalitesini ortaya çıkarmak içindir. Bu imtihan sonucu, insanoğlu ya nefesine yenilip mağlup olur ya da kalbinin sesine kulak verip galip olur. Olumlu anlamda fitne, insan iradesinin daha güçlü bir hale getirilmesine ve ahlâkî açıdan her türlü kötülükten arınmasına vesile olmaktadır. Yine fitne, imandaki kararlılık ve faziletli yaşantıyı kanıtlamaya vesile olabilecek bir imtihan ve deneme yolu olarak düşünülebilmektedir. Bu anlamda fitne, kişinin ve toplumun dinî ve ahlâkî gelişmesine katkı sunar.

2. Kur’an-ı Kerim’de Fitne

Fitne kelimesinin, sosyolojik bir kavram olarak fert, aile ve toplum üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Hem maddi hem de manevi anlamda toplumsal düzeni derinden etkilemektedir. Bu kavram, bir taraftan kalb huzurunu zedelerken, diğer taraftan da insanlar arasındaki ilişkileri şekillendirmektedir. Böylesine önemli olan bu kavram, Kur’an-ı Kerim’de pek çok ayette yer

¹³ Halil b. Ahmed, “fetene”, 3/301; İbn Manzûr, “fetene”, 11/125 vd; Ahterî, “el-Fitenu”, 747; Şükrü Halûk Akalın, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), “fitne”, s. 881; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Derin Yayınları, İstanbul 2003), “fitne”, 389 vd.

¹⁴ Halil b. Ahmed, “fetene”, 3/301; Mecdüddin Ebü’s-Sâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî b. Esîr, “fetene”, *en-Nihâye fî Ğaribi’l-Hadis ve’l-Eser*, thk. Halil b. Me’mûn Şeyhâ (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2011), 2/341; İbn Manzûr, “fetene”, 11/126.

¹⁵ Hüseyin b. Muhammed er-Rağîb el-İsfahânî, “fetene”, *Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 2011), 623; İbnü’l-Esîr, “fetene”, 2/342.

¹⁶ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügati-Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005), “fetânet”, 75.

¹⁷ Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, tsz.), 86; İsmail Lütfi Çakan-N. Mehmed Solmaz, *Kur’an-ı Kerim’e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi* (İstanbul: Altınoluk, 1994), 16; Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/257-262.

¹⁸ Ebü’l-Hasan eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî, “el-Fitnetu”, *Kitâbü’t-Ta’rifât* (Basım yeri ve yılı yok), 165.

¹⁹ Mustafa Çağrı, “Fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1996), 13/156-159.

²⁰ el-Cürcânî, “el-Fitnetu”, 165; el-İsfahânî, “fetene”, 623.

almaktadır. Örneğin fitne kelimesi türevleriyle birlikte toplam 60 yerde geçmektedir.²¹ Fitne kelimesi türevleriyle beraber Kur'an-ı Kerim'de birbirinden farklı pek çok anlamda kullanılmaktadır. Başta filolojik tefsirler olmak üzere pek çok tefsir kaynağında bu kelimelerin izahıyla ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir. Fitne kelimesi ve türevleri Kur'an-ı Kerim'de imtihan, deneme, sınama,²² şirk, küfür,²³ sapma, sapıklık, saptırma,²⁴ işkence, ateşe atma,²⁵ düşman saldırısı,²⁶ Allah'ın kullarını imtihan etmesi,²⁷ günah,²⁸ nifak²⁹ ve benzeri daha pek çok anlamda kullanılmaktadır. Fitne kelimesinin yer aldığı ayetlerden bazıları şöyledir:

وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى
يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلْتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ

“Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) siz de onları çıkarın. Zulüm ve baskı, adam öldürmekten daha ağırdır. Yalnız, Mesçid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşılmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşırlarsa (siz de onlarla savaşın) onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir.”³⁰

Bu ayeti öncesine ve sonrasına bakarak bir bütünlük halinde değerlendirmek bir gerekliliktir. Önceki ayette Müslümanların bir savaş halinde haksız yere ilk saldıran taraf olmamalarının gerektiği ifade edilmemektedir. Çünkü ayetin devamında Yüce Allah'ın haksız yere saldıranları sevmediği bildirilmektedir. Üzerinde durduğumuz bu ayette ise, şayet müşrikler Müslümanlara haksız yere saldırırlarsa, Müslümanların da bu takdirde onları yakaladıkları yerde öldürmeleri emredilmektedir. Ayrıca bu ayette müşriklerin Müslümanları baskı ve şiddetle dinden döndürmeye çalışmaları fitne olarak isimlendirilmiş ve savaştan daha kötü olarak kabul edilmiştir. Burada fitne, Müslümanlar arasında bozgunculuk yapmak, vicdanlar üzerinde baskı yapmak ve insanların hürriyetini kısmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ondan dolayı Kur'an-ı Kerim'de insanları Allah'ın dinine davet etme konusunda Müslümanlara engel olan ve dolayısıyla insanların hürriyetlerini kısıtlayan kişilere karşı savaşmak, farz olarak kabul edilmektedir. Aslında Kur'an-ı Kerim'de hiçbir surette insanları zorla dine sokmak için savaşmak emredilmemektedir. Hatta böyle bir davranış içerisinde bulunmak, haksız bir saldırı olarak kabul edilmektedir. Nitekim “Dinde zorlama yoktur”³¹ mealindeki ayetle bu konu hükme bağlanmaktadır. Bu ayette yer alan “Fitne katlden şiddetlidir”³² mealindeki ifade, Müslümanları zorla dinlerinden döndürmeye çalışmak anlamına gelmektedir.³³

Aslında fitne, bir kavram olarak çok yönlü anlamlar ifade etmektedir. Bu anlamları, birkaç madde halinde özetlemek istiyoruz:

²¹ Muhammed Fuad Abdulkaki, “fetene”, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tsz.), 511 vd.

²² el-Bakara 2/102; Tâhâ 20/40, 85, 90, 131.

²³ el-Bakara 2/191, 193, 217; en-Nisâ 4/91.

²⁴ el-Mâide 5/41, 49; es-Sâffât 37/162.

²⁵ el-Ankebût 29/10; ez-Zâriyât 51/13, 14; el-Burûc 85/10.

²⁶ en-Nisâ 4/101.

²⁷ el-En'âm 6/53; el-Furkân 25/20.

²⁸ et-Tevbe 9/49.

²⁹ el-Hadîd 57/14.

³⁰ el-Bakara 2/191.

³¹ el-Bakara 2/256.

³² el-Bakara 2/191.

³³ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid Abdulkaksûd b. Abdîrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 1/281; Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1969), 1/199; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 1/335.

a. Bir anlamda fitne, art niyetli insanların toplumun dini inançlarına saldırımları, toplumun huzur ve birlikteliğini temin eden olumlu örf, adet, gelenek ve göreneklerini tahrib etmeleri, ayrıca kökleri çok eskilere dayanan güzel ahlak değerlerini yıkmaya çalışmalarıdır.

b. Müslüman toplumların içinde ve dışında kötü niyetle kurulan çeşitli oryantalistik oluşumların toplumsal birliktelik, barış, huzur ve kardeşliği bozmaya yönelik faaliyetler içerisinde bulunmaları da fitne olarak değerlendirilmektedir.

c. Toplum içerisinde mal, can, ırz, namus, ilim ve milli kültüre zarar vermek, ayrıca bu değerleri planlı ve sistematik bir şekilde sulandırarak değersizleştirmeye çalışmak, iffet abidesi olarak kabul edilen kadınları birer meta olarak göstermek ve onları birer eğlence aracı haline getirmeye kalkışmak en büyük fitne şeklinde değerlendirilmektedir. Tüm bu ulvi değerleri yok etmeye çalışmak, bir toplumu kitle halinde öldürmekten daha yıkıcı, yok edici, üzücü ve ezici bir faaliyettir.

Kur'an-ı Kerim, tüm bu nedenlerden dolayı Müslümanların her türlü fitneye karşı uyanık olmalarını, bozgunculara fırsat vermemelerini, toplumsal huzurun, kardeşliğin ve birlikteliğin korunması için fitneye karşı tüm tedbirleri almalarını emretmektedir. Çünkü savaş, sadece insanların dünya hayatlarını yıkarken, fitne ise hem dini hem dünyayı hem de ahireti yıkmaktadır. Zaten bu kelimenin kök anlamı, yıkmak, zarar vermek, tahrip etmek, aslından uzaklaştırmak şeklindedir.³⁴

Bu tefsir ve yorumlardan anlaşıldığı gibi, çeşitli anlamlar ifade eden fitne kelimesi bu ayette Müslümanlara baskı kullanmak, zor ve şiddet yoluyla onları İslam dininden döndürmek gibi anlamlar ifade etmektedir. O dönemde olduğu gibi bugün de çeşitli art niyetli insanlar ve oluşumlar İslam toplumunu manevi değerlerinden uzaklaştırmak için çeşitli yollar denemektedirler. Televizyon programları, sinema, sosyal medya, internet, tiyatro, çeşitli kültür ve sanat etkinlikleri, moda ve benzeri yöntemler, başta gençlik ve kadın olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerini kadim değerlerinden koparmak için kullanılmaktadır. Tüm bu yöntemler, bu ayette yer alan fitne kavramıyla ifade edilmektedir. Bu tür fitne faaliyetleri toplumun sosyal yapısına zarar verdiği gibi, o toplumu meydana getiren bireylerin psikolojik yapıları üzerinde de olumsuz etkiler meydana getirmektedir.

Aslında fitne çeşitli ayetlerde de haber verildiği gibi hem Allah'tan hem de kuldan kaynaklına bilmektedir. Allah'tan gelen her fitnenin mutlaka bir hikmeti vardır. Çünkü bu tür fitneler, birer imtihan vesilesidir. Yüce Allah, bu fitne karşısında kulun imanını, sabrını, şükrünü ve tevekkülünü sınamaktadır. Kuldan gelen fitne ise, Allah'tan bir imtihan olarak gelen fitnenin zıddı durumundadır. Bundan dolayı Yüce Allah, insan kaynaklı fitne çeşitlerini zemetmektedir. Çünkü bu tür fitneler, toplumun mutluluğunu, huzurunu, saadetini, birlik ve beraberliğini bozmaktadır.³⁵

Fitne kelimesi Kur'an-ı Kerim'de başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Örneğin imtihan anlamı ifade eden ayetlerden bazıları şöyledir:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبَلُّوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ

“Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz.”³⁶

³⁴ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1991), 1/520.

³⁵ el-İsfahânî, “fetene”, 624,

³⁶ el-Enbiyâ 21/35.

Bu ayette geçen “fitneden” kelimesi, deneme anlamındaki “ve neblûküm” kelimesiyle aynı kökten gelmemesine rağmen, anlam itibariyle onu te’kîd eden bir mastardır.³⁷ Ona göre fitne kelimesi bu ayette çok şiddetli bir imtihana tabi tutma anlamındadır.

Ayrıca bu ayette geçen imtihan anlamındaki fitne, hayır ve şerle beraber anılmaktadır. Hayır, ile şer, birbirlerine zıt olan iki kavramdır. Nitekim her şey, zıddıyla daha iyi anlaşılmakta ve gelişme kaydetmektedir. Bu ayette özellikle bu kurala dikkatlerimiz çekilmektedir. İnsan, dünya hayatında bazen hayır ve bazen de şer ile imtihan edilmektedir. Âdem’in (as.) İblis’le karşı karşıya getirilmesi, insanoğlunun ruh dünyasına nefis diye tanımlanan karşıt duygunun yerleştirilmesi ve faydalı ve zararlı şeylerin birbirini izlemesi, hep bu hikmete dayanmaktadır. Tüm bunların neticesinde insanoğlu bir ömür boyunca zıtlar âleminde, zıtlarla dolu bir yolda yürümektedir. İyilik ve kötülük, hak ile batıl, doğru ile yanlış gibi hususlar, bu zıtlıklardan bazılarıdır. İnsanoğlu bu dünya hayatında bu zıtlıklardan hangilerine daha çok yönelirse, onunla anılarak rengini alır. Netice itibariyle bir kul olarak insan, zıtlıklar diye tanımlanan ve aynı zamanda bir imtihan vesilesi olan bu hususlardan hangisinin rengini alırsa, onunla Allah’ın huzuruna döndürülür.³⁸

Bir de bu ayette her canlının bir gün mutlaka ölümü tadacağı anlatılmaktadır. Ayrıca Yüce Allah’ın bu dünya hayatında insanları bazen hayır, bazen de şer ile bazen belalarla, üzüntü verici olaylarla, bazen de nimetlerle ve sevindirici olaylarla imtihan edeceği bildirilmektedir. Tüm bunların sonucunda herkesin Allah’a döndürüleceği ve onun huzurunda tüm yaptıklarında hesaba çekileceği haber verilmektedir.³⁹

Fitne kelimesinin imtihan anlamında kullanıldığı diğer bir ayet de şöyledir:

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

“Mallarınız ve çocuklarınız ancak birer imtihandır. Allah katında ise büyük bir mükâfat vardır.”⁴⁰

Bundan önceki ayette bazı insanların eş ve çocuklarından bazılarının kendilerine düşmanca davranacakları ve onlardan sakınmanın gerekli olduğu haber verilmektedir. Ancak her şeye rağmen onlara iyi davranma ve affetme tavsiye edilmektedir.⁴¹ Ondandır gelen bu ayette ise, mal ve çocukların birer fitne olduğu anlatılmaktadır. Müfessirler bu ayette yer alan fitne kelimesini genel anlamda imtihan şeklinde yorumlamışlardır.⁴² Nitekim bazı müfessirler bu imtihanın şiddetli ve elem verici boyutta tezahür edebileceğini ve bazen de insanları içinden çıkılmaz girdaplara sürükleyerek büyük günahlara vesile olabileceğini ifade etmişlerdir.⁴³

Aslında sahip olduğumuz mallar, çocuklar ve eşler, bir taraftan Yüce Allah’ın bizlere bahşettiği birer nimet iken, diğer taraftan da elem verici birer imtihandır. Bunlar, dünya ve ahiret saadatinin temininde önemli bir vasıtadırlar. Onlar, dünyayı cennete veya zindana çevirmekte önemli rol oynamaktadırlar. Hem bir eş hem de bir baba olarak bunun farkında olmak ve onlara karşı görev ve sorumluluğumuzu yerine getirmek son derece önem arz etmektedir. Onları iyilik ve güzelliğe teşvik

³⁷ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camîu’l-Beyân an Te’vîli Ayi’l-Kur’ân*, thk. Mahmud Şakir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), 17/34; Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1988), 3/78; Nasiruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988), 2/70.

³⁸ Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’ân Tefsiri*, 8/3909 vd.

³⁹ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 5/504.

⁴⁰ et-Teğâbun 64/15.

⁴¹ et-Teğâbun 64/14.

⁴² el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, 2/500.

⁴³ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 4/263.

etmek, hata ve kusurları konusunda ise, affedici olmak bir mümin için fazilettir ve elzemdır. Fitne kelimesinin yer aldığı diğer bir ayet de şöyledir:

أَحْسِبَ النَّاسَ أَنْ يُنْزَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ

“İnsanlar, ‘inandık’ demekle bırakılacaklarını ve imtihan edilmeyeceklerini mi zannederler.”⁴⁴

Bu ayette uyarı niteliğinde bir istifham vardır. Bu uyarıda yer alan “lâ yüftenûn” kelimesi, “imtihan edilmeyeceklerini mi zannederler” anlamındadır.⁴⁵ Buradaki imtihan, fitne kelimesiyle ifade edilmekte ve insan hayatını ilgilendiren her konuyla alakalı olabilmektedir. Ayrıca bu ayette, insanların “iman ettik demekle” bu imtihandan kurtulmayacakları açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁴⁶ Bazı müfessirlere göre ise, bu ayette yer alan istifham edatı hem uyarı hem de kesinlik ifade etmektedir. Bu ayette geçen ve imtihan anlamı ifade eden “yüftenûn” kelimesi ise, “darebe-yadribu” babından “fetene-yeftinu” fiilindendir. Bu fiil, altının iyisini kötüsünden ayırt etmek için eritilmesi manasını ifade etmektedir. Yine bu fiil, bir şeyi birine cazibeli hale getirmek, ona meylettirmek ve netice itibarıyla de fitneye düşürmek anlamına da gelmektedir.⁴⁷ Bu ve benzeri ayetlerde haber verildiği gibi her insan, dünya hayatında hiç ummadığı anda çeşitli şeylerle imtihan edilecektir. İnanan kişilerin bu imtihandan beri tutulması söz konusu değildir. Sadece “inandık” demek, yeterli görülmemiştir. Aynı zamanda imanlarındaki doğruluk derecesinin ortaya çıkarılması için imtihan gerekli görülmüştür. Nitekim Kur’an-ı Kerim, peygamberlerin de imtihana tabi tutulduklarını haber vermektedir.

فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالٍ الْجَحِيمِ

“(Ey müşrikler!) Ne siz ve ne de taptıklarınız, cehenneme gireceklerden başkasını kandırıp Allah’ın yolundan saptırabilirsiniz.”⁴⁸

Bu ayette yer alan “bifâtinîn” kelimesi, saptırmak, ifsâd ederek yoldan çıkarmak anlamındadır.⁴⁹ Bu ayette müşriklere hitap edilmekte ve onların asla inananları yoldan çıkaramayacakları haber verilmektedir. Sapıklar ve şeytanlar, ancak ve ancak sapkınlığa meyilli olan zafiyet sahibi düşüncesizleri kandırabilirler. Derin bir imana sahip olan gerçek müminler, sapkınların ve şeytanların sözlerine kanmaz, aldanmaz ve sapkınlığa düşmezler. Bu ayetlerden anlaşıldığı gibi inkârcılar daha önce olduğu gibi bugün de inananları manevi değerlerinden kopararak saptırmak için çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Gerçek imana sahip olanlar, hiçbir zaman onların oyununa gelmemiş ve sapmamışlardır.

Kur’an-ı Kerim’de toplam 60 yerde geçen⁵⁰ fitne kelimesi ve türevleri daha pek çok anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, yukarıda anlamları üzerinde durduğumuz ayetler dışında diğer bazı ayetlerde ise, insanların dünya hayatının geçici güzellikleriyle imtihan edildikleri,⁵¹ mal ve evlâdın birer imtihan

⁴⁴ el-Ankebût 29/2.

⁴⁵ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî ve Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: Dâru’s-Surûr, tsz.), 2/314.

⁴⁶ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 3/248.

⁴⁷ Muhyiddin ed-Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’âni’l-Kerim ve Beyânuhu* (Humus: Dâru’l-İrşâd, 1988), 7/397 vd.

⁴⁸ es-Sâffât 37/161, 162, 163.

⁴⁹ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 4: 30; el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, 2/304.

⁵⁰ Abdulkâbi, “fetene”, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, 511 vd.

⁵¹ Tâhâ 20/131

vasıtası olduğu,⁵² bol rızkın ve çeşitli nimetlerin de birer fitne olduğu haber verilmektedir.⁵³ Bununla beraber insanların kederle⁵⁴ ve çeşitli belâlarla da⁵⁵ imtihan edilecekleri de anlatılmaktadır.

3. Hadislerde Fitne

Hiz. Muhammed (sav.), peygamberlik yaptığı 23 yıl boyunca insanların hidayeti, ıslahı, huzuru ve mutluluğu için çalışmıştır. Bu hasletlere zarar verecek her türlü bozgunculuk, fitne, fesat, gıybet ve dedikodu gibi kötülük ifade eden kavramları şiddetle reddetmiştir. Bu tür davranışlarla toplumun huzurunu bozacak eylemlerde bulunmayı büyük bir günah olarak ifade etmiştir. Ayrıca o, bu tür kavramların ne kadar kötü olduğunu ifade eden pek çok hadis rivayet etmiştir. Nitekim fitne ve türevlerinin yer aldığı çok sayıda hadis, temel hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bazı hadis kitaplarında “Kitâbu’l-Fiten” gibi ana başlıklar kullanılmış ve burada konuyla ilgili çok sayıda hadis zikredilmiştir. Örneğin Buhârî’nin “el-Câmiu’s-Sahîh” adlı hadis kitabında “Kitâbu’l-Fiten” bölümünde 48 alt başlık altında 165 hadise yer verilmiştir. Müslim’in “el-Câmiu’s-Sahîh” adlı hadis kitabında ise, “Kitâbu’l-Fiten ve Eşrâti’s-Sâa” bölümünde 28 alt başlık altında 74 hadis ele alınmıştır. Ayrıca sünen türü eserlerden olan Tirmizî’nin “Sünen” adlı hadis kitabında “Kitâbu’l-Fiten” ana başlığı altında da 79 bab başlığı altında 111 hadis üzerinde durulmuştur. Ebû Dâvud’un “Sünen” adlı hadis kitabında “Kitâbu’l-Fiten”, “Kitâbu’l-Mehdî” ve “Kitâbu’l-Melâhim” başlıkları altında 25 bab ve bu bablar altında 111 hadis bulunmaktadır. İbn Mâce’nin “Sünen” adlı hadis kitabında “Kitâbu’l-Fiten” başlığı altında 36 bab ve bu başlıklar altında 173 hadis bulunmaktadır.

Nesâî’nin “Sünen” adlı hadis kitabında diğer muhaddislerin kullandıkları “Kitâbu’l-Fiten” başlığı yerine “Kitâbu’l-İstiâze” başlığını kullanmıştır. Bu başlık altında çeşitli baplara yer vermiştir. O, fitne kelimesinin yer aldığı “el-İstiâzetu min Şerri Fitneti’l-Kabri”, “el-İstiâzetu min Şerri Fitneti’l-Ginâ” ve “el-İstiâzetu min Fitneti’d-Dünyâ” olmak üzere üç bab başlığına yer vermiştir ve bu baplar altında birer hadise yer vermiştir.

Arent Jan Wensinck (1882-1939), “*el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Hadîsi’n-Nebevî*”, adlı kitabında “fetene”, “eftene”, “iftetene”, “fitnetun” ve “fettânun” gibi kelimeler altında konuyla ilgili çeşitli hadis kaynaklarında geçen çok sayıda hadis zikretmiştir.⁵⁶

“Fitne” ve türevlerinin yer aldığı çok sayıda hadis vardır. Bu kelimeler, bu hadislerde birbirinden farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Çeşit hadis kaynaklarında yer alan bu kelimelerle ilgili bazı hadisler aşağıdaki gibidir:

Buhârî’nin Müsedded’den, onun Abdulazîz b. Muhtar’dan ve onun da Halid el-Hazzâi’dan rivayet ettiğine göre İkrime şöyle demiştir: İbn Abbas bana ve oğlu Ali’ye Ebû Said’e gitmemizi ve ondan hadis dinlememizi tavsiye etti. Biz de ona gittik, o bir duvarı onarmakla meşguldü. Örtüsünü toplayarak bağdaş kurdu. Sonra bizimle konuşmaya başladı. Konu, Mescid-i Nebevî’nin inşasına gelince, şöyle söyledi: Biz, kerpiçleri tek tek, Ammâr ise ikişer ikişer taşıyordu. Ammâr’ı bu halde gören Hiz. Muhammed (sav.), üzerindeki tozu silkeleyerek şöyle buyurdu: “Vah vah Ammâr! Onu azgın bir topluluk öldürecek. O, onları cennete, onlar ise onu ateşe çağıracaklar.” Bunun üzerine Ammâr, “Fitnelerden Allah’a sığınırım” dedi.⁵⁷

⁵² el-Enfâl 8/28.

⁵³ ez-Zümer 39/49; el-Cin 72/17.

⁵⁴ Tâhâ 20/40.

⁵⁵ et-Tevbe 9/126; vel-Hac 22/11.

⁵⁶ Bkz. Arent Jan Wensinck, “Fetene”, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Hadîsi’n-Nebevî* (Leydın: Mektebetu Bril, 1936), 5/59 vd.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Buhârî. *el-Câmiu’s-Sahîh* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz.), “Salât”, 63 (No. 447).

Hadiste yer alan “lebineteyni lebineteyni” ifadesi, Ammâr’ın iyilikte ne kadar istekli olduğunu ve hayırda çevresinde bulunanlarla büyük bir yarış içerisinde olduğunu göstermektedir. Hz. Muhammed’in (sav.) kerpiç taşımadan dolayı toz içinde kalan Ammâr’ın üstünü silkelemesi, ona olan sevgisini göstermektedir. Çünkü Ammâr, İslam’ın ilk şehidlerî Yasir ve Sümeyye’nin oğludur. Yine Hz. Muhammed’in (sav.) Ammâr’a bakarak “Veyhe Ammâr, taktuluğu’l-fietu’l-bâğiyetu” cümlesini kullanması, gelecekte onun azgın bir topluluk tarafından şehid edileceğine işaret etmiş ve bu durum onu derinden üzmüştür. Bu üzüntüsünü “veyhe Ammâr” diyerek dile getirmiştir. Hadiste yer alan “el-Fietu’l-Bağiyetu” ifadesi ise, dönemin Emîru’l-Mü’mîn’ine karşı çıkan, dinlemeyen ve dolayısıyla hâkim otoriteye isyan eden topluluk demektir. Azgın denmesinin nedeni ise, gösterdikleri itaatsizliktir. “Yedûhum ilel cenneti” cümlesi, Ammâr’ın o azgın topluluk içinde bulunan insanları hakka, doğruya ve hayırlı işlere tabi olmaya ve adil imama isyan etmemeye çağırdığını ifade etmektedir. “Ve yedûnehu ilen-nârî” ise, azgın topluluğun onu dinlemeyerek büyük bir sapkınlık içinde yanlış bir yol olan şerre ve batıla çağırdıklarını anlatmaktadır. Hz. Muhammed’in (sav.) Ammâr b. Yasir’in azgın bir topluluk tarafından şehid edileceğini önceden haber vermesi, onun peygamberliğinin hem bir ispatı hem de bir mucizesidir. Hz. Muhammed’in (sav.) Ammâr’la ilgili sarf ettiği sevgi, merhamet ve üzüntü dolu sözler, onun hayatının başlangıcından sonuna kadar bela ve musibetlere karşı ne derece sabırlı olduğunu göstermekte ve onun faziletine işaret etmektedir. Bu hadiste yer alan “azgın bir topluluğun Ammâr b. Yasir’i şehid edecek olmaları,” ilerde sahabe-i kiram arasında bir takım fitnelerin çıkacağı ve bazı insanların bunu alevlendirerek Müslümanların kanını akıtacaklarını haber vermektedir.⁵⁸

Buhârî’nin Ebû Nuaym’den, onun İbn Uyeyne’den, onun Zührî’den, Onun Urve’den, onun Usâme b. Zeyd’den naklettiğine göre Hz. Muhammed (sav.) Medine’nin yüksek evlerinden birine teşrif etmiştir. Hz. Muhammed (sav.) orada hazır bulunanlara hitaben, “Sizler, benim gördüklerimi görüyor musunuz?” diye sormuştur. Oradakiler kendisine, “Hayır” diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Muhammed (sav.), “Muhakkak ki, bazı fitnelerin evlerinizin arasına yağmur damlaları gibi yağdığını görüyorum” demiştir.⁵⁹

Buhârî, aynı metni Mahmud’dan, o Abdurrezzak’tan, o Ma’mer’den ve o da Zührî’den nakletmiştir.⁶⁰ Buna göre Buhârî, bu hadisi iki farklı senetle Zührî’ye dayandırmıştır. Zührî’ye kadarki râviler birbirinden farklılık arz etmektedir. İlk senette Buhârî ile Zührî arasında iki râvi varken, ikinci senette ise üç râvi vardır. Ayrıca her iki senette de Zührî bu hadisi Urve’den, ve o da Usâme b. Zeyd’den nakletmiştir. Buhârî’nin aynı hadisi aynı metin içinde iki farklı senetle zikretmesi, “”tahvil” olarak isimlendirilmektedir. Kelime olarak tahvil, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek, değiştirmek, değişikliğe uğratmak, tebdil veya tahvil etmek demektir.⁶¹

Bir hadis ıstılahı olarak ise tahvîl, birden fazla isnâdı olan bir hadisin rivayeti sırasında isnâdları ardı ardına zikretmek ve bir isnâddan diğerine geçerken bu değişikliğe işaret etmek üzere aralarına bir

⁵⁸ Şemsuddin Muhammed b. Yusufel-Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî alâ Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2010), 3/151; Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2005), 2/705; Bedruddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2002), 3/474; Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed, el-Gürânî, el-Kevserü’l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi’l-Buhârî”, thk. Ahmed İzzu İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2008), 2/128; Şehâbuddin Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammedel- Kastalânî, *İrşâdu’s-Sârîli Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2012), 2/107 vd; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *eş-Şerhu’l-Muyesser li Sahîhi’l-Buhârî el-Musemma ed-Dureruve’l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2014), 1/478 vd.

⁵⁹ Buhârî,, “Fiten”, 4 (No. 7060).

⁶⁰ Buhârî, “Fiten”, 4 (No. 7060).

⁶¹ Halil b. Ahmed, “havele”, *Kitabu’l-Ayn*, 1/374 vd; İbn Manzûr, “Havele”, 4/274 vd.

“hâ” harfi koymak anlamındadır. Bu harfe, “tahvîl hâ’sı” adı verilmektedir. Bu harf, birden fazla senedi olan bir hadisin senetleri aynı yerde verilmek istendiğinde bunların arasına konan bir işarettir.⁶²

Hadisin metninde yer alan “el-fiten” kelimesi, fitne kelimesinin cemidir ve imtihanlar anlamındadır. Bu hadiste yer alan “kevak’îl-katri” ifadesi, aslında “kevak’îl-matari” anlamındadır ve burada bir teşbihte bulunulmuştur. Burada “yağmurun aşırı derecede yağmasıyla” kastedilen gelecekte Müslümanlar arasında fitnenin çok fazla yaygınlaşacağı olayıdır. Pek çok muhaddis çeşitli şerhlerde Hz. Muhammed’in (sav.) başta Hz. Osman olmak üzere sahabe-i kiram arasında vuku bulacak savaşlara işaret ettiğini ifade etmişlerdir. Kanaatimizce Hz. Muhammed’in (sav.) bu işareti, o gün için sahabe arasında meydana gelen savaşları ilgilendirmekte ise de aslında kıyamet gününe kadar Müslümanlar arasında fitne kaynaklı çok sayıda savaşın cereyan edeceğine de bir işarettir. Bu da Hz. Muhammed’in (sav.) geleceğe dair bir haber olması hasebiyle hem bir mucizesi hem de peygamberliğinin bir ispatı durumundadır.⁶³

Buhârî’de farklı râvilerle yer alan başka bir hadiste “kevak’îl-katri” kelimesi, “kemevâkii’l-katri” şeklindedir.⁶⁴ Bu iki ifadenin birincisinde yer alan “vakaa” kelimesi, “vakaa-yakau” fiilinin masdarıdır ve düşmek anlamındadır. İkinci ifadede yer alan “mevâkii” ise, yer anlamındaki “mevki” kelimesinin cemidir ve yerler anlamına gelmektedir.⁶⁵

Bu hadisin metninde yer alan “kevak’îl-katri” ifadesi, Buhârî’nin diğer râvileri olan el-Müstemlî ve el-Kuşmîhenî rivayetlerinde “kemevakii’l-matari” şeklindedir. O da “yağmurun aşırı derecede yağdığı yerler” anlamındadır.⁶⁶

Bu ve benzeri hadislerde yer alan fitne kavramı, İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren meydana gelen dinî ve siyasî çalkantıları, toplumsal huzursuzlukları haber veren ifadeler içinde yer almıştır. Bu tür hadislerde geçen fitne kavramı, genel anlamda İslâm dünyasının birlik ve beraberliğini hedef alan, komploları, oyunları, planları ya da her türlü yıkıcı, bozucu ve ayrıştırıcı faaliyetleri ifade etmektedir.

Ayrıca Buhârî, “Babu Zuhûri’l-Fiteni” başlığı altında zamanla insanlar arasında meydana gelecek çeşitli kötülük ve olumsuzlukları anlatan bazı hadisleri bir araya getirmiştir. Bu hadislerde, zamanla Müslümanlar arasında bilginin ve dini duyguların zayıflayacağı haber verilmektedir. Ona göre insanlar, cehalette ve dinî konulardaki gevşeklikte birbirine benzeyecekler. Dini ve ahlaki ameller azalacak. Müslümanlar arasında fitne çoğalacak, öldürme olayları artacak ve can güvenliği kalmayacaktır. Bu fitne, her türlü dinî, ahlâkî, ilmî, edebi, iktisadi ve içtimâî çöküşü içine alacak şekilde geniş kapsamlı olacaktır.⁶⁷

Müslim’in Amr en-Nâkid, el-Hasen el-Hülvânî ve Abd b. Humeyd’den, Onların da İbn İbrahim b. Sa’d olan Ya’kûb’dan, onun babasından, onun Sâlih’den, onun İbn Şihâb’dan, onun İbnü’l-Museyyeb ve Ebû Seleme b. Abdurrahman’dan ve onun da Ebû Hureyre’den naklettiğine göre Hz. Muhammed (sav.) şöyle buyurmuştur:

⁶² Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992), 452; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2012), 303.

⁶³ el-Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî alâ Sahîhi’l-Buhârî*, 12/59; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 14/8740; el-Aynî, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 16/334; el-Gürânî, *el-Kevserü’l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdisi’l-Buhârî*, 11/11.

⁶⁴ Buhârî, *Sahîh*, “Fadâilü’l-Medine”, 8.

⁶⁵ Halil b. Ahmed, “vakaa”, *Kitabu’l-Ayn*, 4/392; İbn Manzûr, “Vakaa”, 15/260 vd.

⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 14/8743; el-Gürânî, *el-Kevserü’l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdisi’l-Buhârî*, 11/11.

⁶⁷ Buhârî, “Fiten”, 5 (No. 7061-7067).

“Yakında fitneler meydana gelecektir. Böylesi bir durumda oturan ayakta durandan, ayakta yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır. Kim bu bu fitnelere bulaşırsa, helak olacaktır. Kim bu fitnenin şerrinden korunmak için sığınacak bir yer bulursa, oraya sığınsın.”⁶⁸

Müslim, bu hadisi Amr en-Nâkid, el-Hasen el-Hülânî ve Abd b. Humeyd olmak üzere üç farklı râviden nakletmiştir. Bunlardan Abd b. Humeyd bu hadisi tek başına Ya’kûb’dan, “ehberenâ” lâfzıyla rivâyet etmiştir. Diğer ikisi ise yine bu hadisi birlikte “haddesenâ” lafzıyla Ya’kûb’dan nakletmişlerdir. Dolayısıyla İbn İbrahim b. Sa’d olan Ya’kûb bu her üç râvinin ortak râvisidir. Müslim’in aynı metni üç farklı râviden dinleyerek nakletmesi, hadisin sıhhati açısından son derece değerlidir.

Bu hadiste yer alan, “Oturan ayakta durandan, ayakta yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır” ifadesi, hadiste işaret edilen fitnenin tehlikesinin büyüklüğüne, ondan sakınmanın ve özellikle kaçınmanın önemine işaret etmektedir. Nitekim bu hadislerdeki tavsiyeler nedeniyle selef-i sâlihîn ve daha sonra gelen Ehl-i sünnet uleması, dönem dönem meydana gelen siyasî ve dinî mahiyetteki karışıklıklar karşısında pasif bir tavır almalarında etkili olmuştur.⁶⁹

Hiz. Muhammed (sav.) bu hadiste, henüz vuku bulmamış çok büyük fitnelerin gelecekte ortaya çıkacağını önceden haber vermesi, peygamberliğinin bir ispatıdır. Ayrıca bu ifadeleri böyle bir fitne ortaya çıktığında Müslümanların nasıl bir tavır almaları gerektiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Hiz. Muhammed’in (sav.) bu tavsiyeleri gereği, böylesine dehşetli bir fitne ortamında yaşayan her Müslüman, sığınacak bir yer arayarak fitneden uzak durmalıdır. Bu ve benzeri hadislerden anlaşıldığına göre, fitne meydana geldiğinde kişiler, böylesine yıkıcı ve zarar verici olaylardan uzak durmaları bir gerekliliktir. Uzak durmayıp bir şekilde fitneye bulaşan insanlar, hem sorumlu hem de günahkâr olurlar.

Ebû Dâvûd’un Müsedded ve Müslim b. İbrahim’den, ikisinin Hammad’dan, onun Ali b. Zeyd’den, onun el-Hasen’den, onun Ebû Bekre’den, ayrıca Ebû Dâvûd’un Muhammed b. el-Musenna’dan, onun Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî’den, onun el-Hasen’den ve onun da Ebû Bekre’den naklettiğine göre Hiz. Muhammed (sav.) Hasan b. Ali için şöyle söylemiştir:

“Muhakkak ki bu oğlum/torunum seyyiddir. Hiç şüphesiz Rabbim ’den onunla ümmetimden iki topluluğun arasında sulh sağlamasını diliyorum.”⁷⁰

Ebû Dâvûd, bu hadisin metnini birbirinden farklı iki senedle rivâyet etmiştir. Her iki senedinde ortak râvileri el-Hasen ve Ebû Bekre’dir. Ebû Dâvûd’un ilk senedinde ortak râviye varıncaya kadar dört ikincinde ise iki râvi bulunmaktadır. Ebû Dâvûd’un aynı hadisi iki farklı senedle nakletmesi hadisin sıhhati ve değeri açısından son derece önemlidir. Ebû Dâvûd’da tıpkı Buhârî gibi eserinde yer verdiği hadislerin senedindeki değişikliği ifade etmek için “tahvil” metodunu kullanmıştır.

Bu hadiste yer alan “seyyid” kelimesi, birilerinin veya bir şeylerin sahibi, lideri, efendisi ve başkanı olmak, hükmetmek, yönetmek, idare etmek, hüküm sürmek, şan ve şerefi artmak, büyümek ve benzeri anlamlar ifade eden “sâde-yesûd” fiilinden türemiş bir isimdir. Cemi “sâdetün”, sâdâtün” ve “esyâdu” şeklinde olan “seyyid” kelimesi ise, mülk sahibi, hükümdar, lider, efendi, reis, şerefli, faziletli, kerîm, halîm ve başkan gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Diğer bir ifade ile “seyyid”, maddi ve manevi özellikleriyle diğer insanların önünde olan kişi demektir. Bu tür kişiler, öfkelerine yenilmeyen adil, âbid,

⁶⁸ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü’rî. *Sahîhu Müslim* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), “Fiten”, 10 (No. 2898, 2899).

⁶⁹ Muhyiddin Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslimi’bni’l-Haccâc*, thk. Rıdvan Câmî’ Rıdvân, (Kahire: el-Mektebetu’s-Sakâfi li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2001), 18/12; es-. Sâbûnî, *Fethu İlâhi’l-Mun’im fî Şerhi Sahîhi Müslim* (Ankara: Kalkan Matbaacılık, tsz.), 4/465 vd.

⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 12 (No. 4662).

âkil, halim ve vera' sahibi insanlardır. Dini kültürde ise “seyyid”, Hz. Muhammed'in soyundan gelen kişiler için kullanılan bir kavramdır.⁷¹

Bu hadisin metninde fitne ve türevlerine yer verilmemiştir. Ancak hadiste yer alan “ve innî ercû en yuslihal'lahe bihi beyne fieteyni min ummetî” ifadesi gelecekte büyük bir fitnenin meydana geleceğine ve Hz. Muhammed'in (sav.) torunu Hz. Hasan'ın büyük bir erdem ve faziletle fedakârlık yaparak bu fitneyi engelleyeceğine işaret edilmektedir.

Hiz. Muhammed'in (sav.) bu hadiste torunu Hz. Hasan ile ilgili gelecekte yaşanacak bazı bilgilere yer vermiş olması hem peygamberliğinin bir ispatı hem de mucizelerindendir. Nitekim Hz. Ali'nin şahadetinden sonra Hz. Hasan Irak'ta halife olarak seçilmiş ve Muaviye de aynı dönemde Şam'da halifeliğini ilan etmiştir. Müslümanlar arasında savaşın meydana gelmemesi ve kanın akmaması için halim, fazıl ve vera' sahibi olan Hz. Hasan, hilafet hakkından feragat etmiştir. Hz. Hasan'ın bu fedakârlığı, Müslümanlar arasında büyük bir fitnenin meydana gelmesine engel olmuş, barış, huzur ve kardeşliği tesis etmiştir. Onun bu tavrı, Hz. Muhammed'in (sav.) yıllar önce kendisiyle ilgili söylemiş olduğu sözlerin gerçekliğini gün yüzüne çıkarmıştır. Hz. Osman'ın şahadetiyle başlayan ve daha sonra da devam eden bu tür fitne olayları Müslümanları birbirlerine düşürmüş ve çeşitli çatışmalara neden olmuştur. Selef-i sâlihîn, bu olayları sürekli gündeme getirmeyi, tartışmayı, bazılarını övmeyi ve bazılarını ise zemetmeyi doğru bulmamıştır.⁷² Dolayısıyla günümüz Müslümanları olarak bizlerin de o dönemde yaşanan meseleleri sanki bugün yaşanmışçasına tartışma konusu yapmak, geçmişte yaşanan acıları tazelemekten öteye geçmeyecektir. Bizler, geçmişte yaşanan bu olaylardan ders almalı ve benzer olayların günümüzde Müslümanlar arasında yaşanmaması için gayret etmeliyiz.

Tirmizî'nin Muhammed b. Abdi'l-A'lâ es-San'ânî'den, onun el-Mu'temir b. Süleyman'dan, onun babasından, onun Ebû Osmân'dan, onun Üsâme b. Zeyd ve Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl'den naklettiğine göre Hz. Muhammed (sav.) şöyle buyurmuştur:

“İnsanlar arasında erkekler için kadından daha zararlı büyük bir fitne bırakmadım.”⁷³

Hiz. Muhammed (sav.) bu hadiste temel olarak aileyi ve toplumu oluşturan kadın ve erkek figürlerini ele almaktadır. Ayrıca kadın ve erkek diyalogundaki sınırlara dikkat çekmektedir. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de ilk insan olarak Hz. Âdem'i yarattığını ve ona bir nimet olarak Hz. Havva annemizi halk ettiğini ifade etmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla kadın erkek, erkek ise kadın için bir ihtiyaçtır. Ayrıca birbirlerinin tamamlayıcıları durumundadırlar. İnsanlık, kadın ve erkek neslinin birlikteliğiyle varlığını devam ettirmektedir. Aile, toplum ve milletler onlardan meydana gelmekte, birbirinden farklı kültürler onlarla oluşmakta ve büyük medeniyetler onlarla kurulmaktadır. Dolayısıyla ailenin, toplumun, kültür ve medeniyetin temelinde erkek ne kadar varsa hakeza kadın da o kadar vardır demek doğru olsa gerek. İlk insan Hz. Âdem'in (as.) yaratılışından günümüze kadar erkeğin aksine kadın sürekli tartışma konusu yapılmıştır. İnsanlık tarihinin bazı dönemlerinde kadın, insan olarak bile kabul edilmemiş, hor görülmüş, itilmiş, kakılmış, dışlanmış, bir meta olarak görülmüş, zulme ve haksızlığa maruz kalmıştır. Başta İslam olmak üzere tüm ilahi dinlerde kadın, değer verilmesi ve saygı gösterilmesi gereken bir varlık olarak

⁷¹ İbn Manzûr, “Sevede”, *Lisânu'l-Arab*, 7/294; el-Cürcânî, “es-Sâdetu”, 116; el-Ahterî, “es-Seyyidu”, 530.

⁷² Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Ebû Mus'a b. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk (Riyâd: Mektebetu'l-Meârif, 2010), 3/527; Ebû Abdîrrahmân Şerefi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâi, 2013), 12/314.

⁷³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî. *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937), “Edeb”, 31 (No. 2780).

⁷⁴ Alu İmrân 3/59; en-Nisa 4/1; el-A'râf 7/11-25.

ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde ve Hz. Muhammed'in (sav.) pek çok hadisinde, kadının iffeti, saygınlığı ve Yüce Allah'ın bir emaneti olduğu dile getirilmektedir:

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

“Kendilerinde huzur bulmanız için, kendi türünüzden eşler yaratması ve böylece aranızda derin bir sevgi ve şefkat var etmesi de, O'nun (varlığının) delillerindendir. Bunda, kuşkusuz, düşünen bir halk için çıkarılması gereken dersler vardır.”⁷⁵

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْزُيْهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا

“Erkekler, kadınların koruyup koruyucularıdır. Çünkü Allah, insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler, kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, (eşlerine karı) itaatkârdırlar; Allah'ın kendilerini koruması sayesinde, onlar da gaybı korurlar.”⁷⁶

“Cennet annelerin ayakları altındadır.”⁷⁷

“Bir adamın harcadığı paraların en değerlisi, kendi aile fertleri için harcadığı paradır.”⁷⁸

“Senin, hayır yollarında harcadıklarının en sevap olanı, kendi ailenin ihtiyaçları için harcadığın paradır.”⁷⁹

Bir adam, Hz. Muhammed'in (sav.) huzuruna gelerek, “Ya Resûlallah! Benim iyiliğime en layık olan insan kimdir?” diye sorar. Hz. Muhammed (sav.), “Annendir” diye cevap verir. Adam, “Ondan sonra kimdir?” diye sorar. Hz. Muhammed (sav.), tekrar “Annendir” diye cevap verir. Adam, yine “Ondan sonra kimdir?” diye sorar. Hz. Muhammed (sav.), yine “Annendir” diye cevap verir. Adam, dördüncü defa “Ondan sonra kimdir?” diye sorunca, Hz. Muhammed (sav.), bu sefer “Babandır” diye cevap verir.⁸⁰

Yukarıda yer verdiğimiz ayet ve hadisler, İslam'ın kadına verdiği değeri ve saygıyı açık bir şekilde ifade etmektedir. Bugün için yaşadığımız toplumlarda kadının hak ettiği değeri ve saygınlığı görmemesi Biz Müslümanların İslam'a olan yabancılaşmamızın bir sonucudur. Yukarıda ele aldığımız hadiste Hz. Muhammed (sav.) fitne kelimesine yer vermiş, kadının erkek için erkeğin ise kadın için bir imtihan olduğunu dile getirmiştir. Aslında kadın fitrat itibarıyla daha nazık, daha çekici, daha alımlı, daha tahrik edici ve daha fazla yoldan çıkarıcıdır. Dolayısıyla kadına bu açıdan bakıldığında erkekler için çok büyük bir imtihan olduğu muhakkaktır. Hadiste yer alan “erkekler için kadından daha zararlı büyük bir fitne bırakmadım” ifadesi kadını aşağılama değil aksine nefesine hâkim olmakta zorlanan erkekler için haktan ayıran bir imtihan vesilesi olarak zikredilmektedir.

⁷⁵ er-Rûm 30/21.

⁷⁶ en-Nisa 4/34.

⁷⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 3/429.

⁷⁸ Müslim, “Zekât”, 38 (No. 994); Tirmizi, “Birr”, 42 (No. 1965); İbn Mâce, “Cihad”, 4 (No. 2760); İbn Hanbel, *Müsned*, 4/277

⁷⁹ Müslim, “Zekât”, 39 (No. 995).

⁸⁰ Muhammed İbn Allan, *Delilu'l-Falihîn li Turuki Riyâdi's-Salihîn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), 2/150.

Birbirini tamamlayan, bir ve beraber olmayı sağlayan kadın ve erkek, fitneye sebep olacak her türlü söz ve davranıştan kaçınmalıdırlar. Nitekim Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de hem erkeklerle⁸¹ hem de kadınlara⁸² gözlerini haramdan sakındırmayı ve ırzlarını korumayı emretmektedir. Dolayısıyla kadın ve erkek arasında zaruri haller dışında halvet hali caiz değildir. İslâm dinine göre sosyal hayatta kadın ve erkek ilişkilerinin sınırları belirlenmiştir. Toplumsal fesadın oluşmaması, aile yapısının zarar görmemesi, fertler arasındaki sevgi ve saygının korunması ve sosyal huzurun temini, bu sınırlara riayet etmekle mümkündür. Birbiri için yaratılan kadın ve erkek, sınırsız bir özgürlük alanına sahip değildir. Toplumu oluşturan her ferd, özgürlük alanını bilmeli ve ona riayet etmelidir.⁸³ Modernizm ve çağdaşlık adı altında özellikle kadınlara sınırsız bazı özgürlük alanlarının tanınması, hem bireysel hem ailevi ve hem de toplumsal gelecek adına büyük tehlikeler arz etmektedir. Özellikle lgbt ve cinsiyetsizleştirme, hem İslâm'ın ruhuna hem insanlık fitratına ve hem de ailenin geleceğine dair büyük tehlikeler içermektedir.

İbn Mâce'nin Ebû Amir Abdullah b. Amir b. Berrâd b. Yûsuf b. Ebî Burde b. Ebî Mûsâ el-Eşarî'den, onun Zeyd b. el-Hubbâb'dan, onun Merv kadısı Hüseyin b. Vâkid'den, onun Abdullah b. Bureyde'den rivayet ettiğine göre babası şöyle söylemiştir:

“Ben Hz. Muhammed'i (sav.) hutbe okurken gördüm. Bu esnada torunları Hz. Hasan ve Hüseyin geldiler. Üzerlerinde iki kırmızı gömlek vardı. Küçük olmaları nedeniyle düşe kalka yürüyorlardı. Bunu gören Hz. Muhammed (sav.) minberden indi ve onları alıp kucığına koydu. Sonra, “Allah ve Resûlü doğru söyledi: ‘Muhakkak ki mallarınız ve evlatlarınız sizin için bir imtihandı.’⁸⁴ Ben bunları görünce sabredemedim” diye buyurdu ve sonra da hutbesine devam etti.⁸⁵ Bu hadiste, fitne kelimesi, hadiste Hz. Muhammed (sav.) tarafından zikredilen ayette yer almakta ve imtihan anlamında kullanılmaktadır.

Bu rivayette yer alan “üzerlerinde iki kırmızı gömlek vardı” ifadesi, kırmızı elbise giymenin caiz olduğuna delalet etmektedir. Bununla beraber kırmızı elbise giyme konusu, mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Kimileri kırmızı elbise giymenin mekruh olduğuna hükmederken, diğer bazıları ise, caiz olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Her halükarda kırmızı elbise giymenin yasak olup olmadığı ihtilaflıdır ve en doğrusu bu renkte elbise giymemektir. Ayette de ifade edildiği gibi hem dünya malı hem de evlatlar bir taraftan nimetken diğer taraftan da bir imtihan vesilesidir. Dünya malı ve evlatlar, kişiyi Allah'a ibadetten ve dini sorumlulukları yerine getirmekten alıkoymamalıdır. Hz. Muhammed'in (sav.) hutbeye ara vererek torunlarıyla meşgul olması, onu kalben Allah'tan gafil kılmamıştır. Ayrıca onun bu davranışı, fikhî bir mesele olarak ihtiyaç halinde hutbeye ara verebilmenin caiz olduğunu göstermektedir.⁸⁶

Ayrıca çeşitli hadis kaynaklarında “Fitnetu'd-Deccâli”, “Fitnetu'd-Dünyâ”, “Fitnetu's-Sadri”, “Fitnetu'l-Ğina”, “Fitnetu'l-Fakri”, “Fitnetu'l-Kabri”, “Fitnetu'l-Mesîhi”, “Fitnetu'l-Mahya ve'l-Memâti”, “Fitnetu'l-Mâli”, “Fitnetu'n-Nâri” ve benzeri daha pek çok fitne kelimesini içeren ifadeler yer almaktadır.⁸⁷

İlk dönem Müslümanları arasında özellikle ilk iki asırda yaşamış olanların şahit oldukları acı olaylar, Müslümanların ruh ve zihin dünyasında ürkütücü izler bırakmıştır. Bu tür fitneler, siyasi

⁸¹ en-Nûr 24/30.

⁸² en-Nûr 24/31.

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlik İbnu'l-Arabî, *Âridetu'l-Ahvezi bi Şerhi Sahîhu't-Tirmizî*, thk. Cemâl Mur'âşlî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011), 10/170.

⁸⁴ el-Enfâl 8/28; et-Tegâbün 64/15.

⁸⁵ İbn Mâce, “Libâs”, 20 (No. 3600).

⁸⁶ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), 9/377 vd.

⁸⁷ Bkz., Wensinck, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, 5/61 vd.

çalkantılar ve zamanla oluşan mezhep ayrılıkları, İslam düşmanları ve onların etkilerinde kaynaklanan insanların çabaları sonucu meydana gelmiştir. Hassaten Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayı Müslümanların dinî ve siyasî kamplara bölünmelerinde öncü rol oynamıştır. Ondan sonraki süreçte Sünnî-Şîî ihtilâfî kökleşmiş ve böylece gelecek nesilleri derinden etkileyecek fitneler gelişmeye devam etmiştir. Hz. Osman'ın şehid edilmesi İslam tarihinde “ilk fitne” olarak kabul edilmiştir. Çeşitli dini kaynaklarımızda yer alan “Fiten” kelimesi, genel olarak Müslümanlar arasında çıkan kavga, kargaşa, anarşi, çatışmalar ve iç savaş gibi olumsuz gelişmeleri de ifade etmiştir. Bilhassa Hâricîler, Şîa ve Mu'tezile gibi guruplar, “Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker” gibi ilkeleri uygulama konusunda şiddete başvurmayı bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Ancak büyük İslam âlimi Takıyyüddin b. Teymiyye (ö. 728/1328) ise, onların yaptığı gibi fitneyi ortadan kaldırmak için şiddete başvurmayı daha büyük bir fitne olarak kabul etmiştir. Ehl-i Sünnetin tutumu ise, bu hususta oldukça farklılık göstermiştir. Onlar, halifenin dokunulmazlığı ve cemaatin birliği fikrinden yana olmayı prensip olarak tercih etmişlerdir. Bu nedenle konuyla ilgili hadisleri ve ilk fitneleri yaşayan sahabe-i kirâm'ın tecrübelerini dikkate alarak fitneyi körüklemekten kaçınmışlardır. Ortaya çıkan ihtilâfları barışçı yollarla yatıştırmayı hedeflemişlerdir. Mümkün mertebe siyasî otoritenin varlığı ve ümmetin birliği için pasif kalmayı tercih etmişlerdir. Hiç şüphesiz kendilerini toplumun selametinden sorumlu tutan Ehl-i Sünnet, bu tutumu ile İslâm dünyasında daima çoğunluğu oluşturmuşlardır. Böylece onlar, fitneye karşı sert hareketlere girişerek boyutunu daha da genişletmekten ve netice olarak ümmetin birliğini büsbütün tehlikeye sokmaktan çekinmişlerdir. Onların bu yapıcı tavrı, daima ümmetin ve insanlığın faydasına olmuştur.⁸⁸

4. Fitnenin Hadis Rivayetinde Etkileri

Hz. Muhammed'in (sav.) söz, fiil ve takrirleri, Kur'an-ı Kerim'in izahı durumundadır.⁸⁹ O, inen vahyi öncelikle hayatına uygulamış, akabinde sahâbe-i Kiram'a tebliğ etmiş ve her yönüyle rol model olmuştur. Tüm hayatı boyunca sahabe için örneklik teşkil eden Hz. Muhammed (sav.), Mescid-i Nebvî'nin bitişiğinde Dâru's-Suffe'yi inşa etmiş ve burada pek çok sahâbî yetiştirmiştir. Asrı saadet'in seçkin nesli olan sahabe de onun ilminden ve feyzinden istifade etmek için azami gayret sarf etmiş, onu adım adım takip ederek hadislerini hem ezberlemeye hem de yazmaya çalışmışlardır. Örneğin ilme son derece önem veren Hz. Ömer, hem Hz. Muhammed'e (sav.) nazil olan vahiyden hem de hadislerinden istifade etmek için sürekli yanında bulunmaya gayret etmiştir. Nitekim yanında bulunamadığı durumlar için ise, bir komşusuyla antlaşma yapmış ve münavebe yoluyla ondan yararlanma yoluna gitmiştir. Sahâbe, Hz. Muhammed'den (sav.) öğrendiklerini o gün için gelemeyen arkadaşlarına bildirmeyi, dini bir görev addetmişlerdir.⁹⁰ Hz. Muhammed (sav.) hayatta iken, ortaya çıkan tüm sorunların çözümü için başvuru kaynağıydı. Pek çok sahâbî, bireysel, ailevi, ticari ve sosyal hayatın doğurduğu problemleri ona sormuş ve nasıl çözüleceğini ondan öğrenmişlerdir.

Sahâbe, birbirine inanmış, itimat etmiş, öğrendiklerini hiçbir şüpheye mahal bırakmadan birbirlerine aktarmışlardır. Çünkü onlar arasında herhangi bir güvensizlik söz konusu değildi. Onlar birbirlerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Ayrıca Onlardan hiçbiri, bir diğərinin yalan söyleyebileceğine ihtimal vermemiştir. Böylece tüm bunların bir sonucu olarak sahabe içerisinde Hz. Muhammed'in (sav.)

⁸⁸ Çağrı, “Fitne”, 13/156-159.

⁸⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, 1/32.

⁹⁰ Buhârî, “İlim”, 27 (No. 89); Bu hadisin şerhinde sahâbenin Hz. Muhammed'den (sav.) ilim öğrenme konusundaki çabaları hakkında verilen bilgiler için bkz. el-Kirmânî, *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, 12/97; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/244; el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 2/144; el-Gürânî, *el-Kevserü'l-Cârî*, 1/196; el-Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî*, 1/279.

vefatından sonra tüm ümmete miras olarak bıraktığı vahyi, hadisleri ve fikhî birikimi⁹¹ derin bir şekilde öğrenen çok sayıda sahabe ön plana çıkmıştır. Sahabe, hem Hz. Muhammed (sav.) hayatta iken, hem de vefatından sonra, duydukları hadisler üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Sahabeden biri, hadis rivayetinde bir noksanlık gördüğü zaman, haberi nakleden sahâbî râviyi yalancılıkla suçlamamış, aksine sadece rivayeti yanlış veya eksik anladığını belirtmiştir. Bu nedenle onlar, daha çok hadisin metni ve konusu üzerinde değerlendirmede bulunmuşlardır. Bir rivayeti kabul veya reddetmek konusunda dikkatli davranmak, sahâbeden daha çok, sonraki nesillerde görülmeye başlanmıştır.⁹² Hz. Muhammed'in (sav.) vefatından sonra insanlar, sosyal hayatta karşılaştıkları problemlerin çözümü için ilmi açıdan ön plana çıkmış sahâbe-i kirama başvurmışlardır. Onlar da Hz. Muhammed'den (sav.) öğrendikleri ilmi disiplin çerçevesinde kendilerine sorulan problemlere çözümler üretmişlerdir. Sahabe, hadis rivayetinde Hz. Muhammed (sav.) hayattayken hassas davrandığı gibi vefatından sonra da hassas davranmışlardır. Örneğin Hz. Ömer, hadis rivayeti konusunda hassas davrandığı gibi, Sahabe-i Kirâm'ı da bu hususta hassas davranmaya teşvik etmiştir. Onlara, sadece Hz. Muhammed'den (sav.) duydukları hadisleri nakletmelerini söylemiştir.⁹³ Hadis rivayetinin sağlam temellere oturabilmesi için Hz. Ömer hadis rivayetinde şahit isterken,⁹⁴ Hz. Ali ise rivayette bulunanlara yemin ettirmiştir.⁹⁵

Hz. Osman'ın şahadeti, İslam dünyasında en büyük fitne olarak kabul edilmiştir. Çünkü bu talihsiz olay, Müslüman arasında derin tefrikaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu olayla beraber Müslümanlar arasında fikhî ve itikadî ayrılıklar baş göstermeye başlamıştır. Böylece İslam âlemi, Şii, Harici, mu'tezili ve Ehl-i sünnet olmak üzere bazı fırkalara bölünmüştür. O dönemde başlayan bu ayrılıkların etkileri halen tüm İslam dünyasında hissedilmekte ve etkileri görülmektedir. Bununla beraber ilk fitnenin hangisi olduğuyla ilgili hem Batılı çevrelerde hem de Müslüman âlimler arasında çeşitli tartışmalar yaşanmaktadır. Kimileri ilk fitnenin Hz. Osman'ın şahadeti olduğunu söylerken kimileri ise Hz. Osman'ın şehid edilmesinden seksen dokuz yıl sonra Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd'in (ö. 126/744) öldürülmesi olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca kimileri de ilk fitnenin Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 73/692) Emevî iktidarına karşı isyan etmesi olduğunu iddia etmişlerdir.⁹⁶

Her halükarda tüm bu fitneler Müslümanların birliğine zarar vermiş ve derin ayrılıkların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Başta oryantalist Joseph Schacht olmak üzere bazı oryantalistler ilk fitnenin, Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi olduğunu söyleseler de⁹⁷ kanaatimizce bu yaklaşım tamamen ön yargılı ve isnâd kullanım tarihini çok sonraki tarihlere götürme çabasının bir sonucu olduğunu düşünmekteyiz. Müslümanların birliğine zarar veren tüm ayrılık olayları bir fitnedir ancak Tüm Ümmetin hafızasındaki ilk fitne hiç şüphesiz Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayıdır. Nitekim bu meşûn olay, sahabe arasında çeşitli savaşların yaşanmasına vesile olmuş ve tamiri zor yaralar açmıştır.

⁹¹ Malik b. Enes, el-Muvatta, "Kader", 1; Bu hadis, aynı anlamda ancak farklı kelimelerle çeşitli kaynaklarda da yer almaktadır. Bkz. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56 (No. 1905); İbn Mâce, *Sünen*, "Menâsik", 84 (No. 3074); İbn Hanbel, *Müsned*, 3/26; Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr* (Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, 1938), 3/240.

⁹² Mustafa Sibâî, *İslâm Hukukunda Sünnet*, trc. Edip Gönenç (İstanbul: Evs Yayıncılık, 1981), Mehmed Said Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto, 2016), 262; Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi* (Ankara: Fecr, 2017), 54.

⁹³ Nevzat Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti* (İzmir: Akyol Neşriyat, 1981), 250; Ali Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 253-275; Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/44-53; H. Musa Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu* (Ankara: İlâhiyât, 2004), 33.

⁹⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/179.

⁹⁵ Tirmizî, "İsti'zan", 3 (No. 2690).

⁹⁶ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 177; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 168.

⁹⁷ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist J. Schacht'a Eleştirisi*, trc. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 203 vd.

Müslümanlar arasında siyasi ve itikadi ayrılıkların başlangıç noktası olarak kabul edilen bu fitne olayı aynı zamanda hadis rivayetinde bazı değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Muhammed Mustafa el-A'zamî, İslam tarihindeki ilk büyük fitnenin Hz. Osman'ın şehid edilmesi olduğuyla ilgili şu sözleri çok anlamlıdır:

“Bütün fitnelerin en büyüğü halâ bugüne kadar varlığını sürdüren Müslümanlar arasında bir gedik açan Hz. Ali ile Muaviye arasındaki savaştı. Taha Hüseyin haklı bir şekilde bu savaşı İslam tarihinin en acımasız ve en şiddetli çatışması olarak açıklamıştır.”⁹⁸ Aslında hem A'zamî'nin hem de Tâhâ Hüseyin'in Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden savaşın temel nedeni hiç şüphesiz Hz. Osman'ın şehid edilmesi idi.

Bu fitne olaylarının başlamasında ve derinleşmesinde hem Yemenli bir Yahudi olan Abdullah b. Sebe hem de henüz İslâm'ı içselleştirmemiş yeni Müslümanlar önemli roller oynamışlardır. Önemli tarihi kayıtlara göre Abdullah b. Sebe, İslâm dünyasında ilk fitnenin ve Şiîliğin ortaya çıkması için önemli çalışmalar yapmıştır. O, Sebeiyye, Sebâiyye veya Sâibe adı verilen Şiî mezhebinin aşırı bir kolunun da kurucusu kabul edilmektedir. Hz. Osman zamanında İslâm'ı kabul etmiş, ancak bir müddet sonra Müslüman beldelerde sapık fikirler yaymaya başlamıştır. Önce Hicaz'da iken sonra Basra'ya gelmiştir, Kûfe ve Dımaşk'a gitmiş, buralarda başarılı olamayınca Mısır'a geçmiştir. Abdullah b. Sebe gittiği her yerde Müslümanları birbirine düşürecek fikirler yaymaya çalışmış ve bu faaliyetlerini gizli sohbetler ve mektuplaşmalarla da devam ettirmiştir. İbn Sebe ile ilgili tek bilgi kaynağı Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd'in (ö. 193/809) hilâfeti sırasında öldüğü kaydedilen Seyf b. Ömer'dir. Nitekim tüm ricâl âlimleri, onun zayıf ve metrûk bir râvi olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Yine onunla ilgili, “rivâyetlerinin ekserisi itibar edilmeyecek ve uyulmayacak derecede münker hadislerdir, uydurduğu hadisleri sikâ râvilere isnâd ederek rivayet etmiştir, çok hadis uydurmuş ve rivayetleri boştur” şeklinde cerh edilmiştir.” İbn Sebe ile ilgili çeşitli şeyler söylenmiştir. Ancak ne söylenirse söylensin netice olarak Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye adı, o günün siyasî ve içtimâî şartları içinde, Müslüman çoğunluğunun veya siyasî ve ilmî otoritenin benimsediği görüşlerin dışında, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında İsrâiliyat ile süslenmiş aşırı fikirler taşıyan ve İslâm ümmetinin birliğini bozmak ve fitne çıkarmak maksadıyla bozguncu faaliyetlerde bulunan şahıs ve zümreler için bir takma ad veya kötileyici yafta ve hatta muhalifler için kullanılan aşağılayıcı bir slogan olarak da ortaya konmuş olabilir.⁹⁹

Bilhassa fitne olayları yaygınlaştıktan sonra başta yalan yere hadis uydurmak olmak üzere hadis rivayetiyle ilgili çeşitli problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle öncelikle sahabe ve hadisçiler arasında hadisleri koruma altına alma düşüncesiyle öncelikle isnâd sorgulaması başlamıştır. Bu sorgulamanın asıl gayesi, çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkan mevzu hadislerle mani olmak ve Hz. Muhammed'in (sav.) İslam dünyasına miras olarak bıraktığı sahih hadisleri koruma altına almaktır.¹⁰⁰

Fitne olaylarından önce başta sahabe olmak üzere Müslümanlar arasında hadis rivayetinde sened pek fazla sorulmuyordu. Her kesin bir birine itimadı tamdı. Ancak fitneyle beraber isnâd sorgulaması başlamıştır. Bu konu Basralı meşhur hadis âlimi Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir:

⁹⁸ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ Osman* (Kahire: Basım Yeri Yok, 1951), 5; el-A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet Oryantalist J. Schacht'a Eleştirisi*, 204.

⁹⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 107; Ethem Ruhi Fığlalı, “Abdullah b. Sebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1988), 1/133-134.

¹⁰⁰ el-A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet Oryantalist J. Schacht'a Eleştirisi*, 190; a.mlf. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 191 vd.

“Müslümanlar hadis dinlerken isnâd sormuyorlardı. Ancak fitne zuhur edince, ‘Bize râvilerin isimlerini söyleyin’ demeye başladılar. Böylece râvilerin sünnet ehli olduğu anlaşılınca bunların hadisi alınıyor, bid‘at ehli olduğu görülünce de hadisleri terk ediliyordu.”¹⁰¹

Önemli çağdaş bir hadis âlimi olan Muhammed Mustafa el-A‘zamî, İbn Sîrîn’in bu sözleriyle ilgili yorumda bulunmuştur. A‘zamî, isnadın nasıl başladığını anlatırken şu ifadelere yer vermiştir: “İbn Sîrîn’in, ‘Ben veya biz şöyle şöyle yapıyoruz’ sözleri yerine üçüncü şahıs kipiyle geçmişten söz etmesi, hadiste isnad kullanımının hicri 110 ve miladi 728 tarihinde vefat eden bu âlimin doğumundan önce başlamış olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle bazı oryantalistlerin esasen ilk fitneyi Hz. Osman’ın şehid edilmesinden daha sonraki tarihlere götürme çabaları, ilmi bir temele dayanmamakta ve isnadın erken dönemde kullanılmasıyla ilgili birtakım şüpheler ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Onların bu yaklaşımı, Müslüman âlimlerin isnad kullanımının daha erken dönemde başladığı düşüncesiyle çelişmektedir. Ayrıca hem Harre olaylarına hem de Velid b. Yezid’in öldürülmesiyle ortaya çıkan karışıklıklara fitne adının verilmesi, bunlardan önce meydana gelen karışıklıklara fitne denilmediği anlamına gelmemektedir.”¹⁰²

Yukarıda izah ettiğimiz gibi fitne olayları, yalan yere hadis uydurmak için uygun bir zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla art niyetli çok sayıda insan, çeşitli nedenlerle pek çok hadis uydurmuştur. Müslüman âlimler de sağlam hadisleri koruma altına alabilmek için bazı ilmi disiplinler geliştirmiş ve bu konuda muvaffak olmuşlardır. Ancak art niyetli insanlar yaptıkları bu zararlı çalışmalarla kısmen de olsa sağlam hadislerle uydurma hadislerin birbirine karışmasında başarılı olmuşlardır. Bu konuyla alakalı oluşan tabloyu bir oryantalist olan Nabi Abbott (1897/1981) şu sözlerle ifade etmiştir:

“İslâm’ın ilk döneminin herhangi bir aşamasını çalışan araştırmacı, başlangıçta, az okunan ama çokça mahkûm edilen İslâmî kaynak olan hadis külliyyatı ile karşılaşır. Mahkûmiyet büyüktür, ama tümüyle hak edilmemiştir. Hadis doğrudur ama buğday tarlasında yaban otu da yetişir. Zararlı otlarla dikkatli bir uğraşma sonucu açıktır ki, bunlar temizlenecektir. Seçici bir göz, geride bir veya iki yabani ot toplama tehlikesine karşın, güzelce hasat edilmiş altın buğday tarlalarını görecekler. İnsanlık tarihinin kaynaklarını derleme çabalarının hangisi tümüyle tehlikeden uzaktır ki? Bunların yanında bıktırıcı zararlı otları temizleme görevine karşılık, tedbirli biçici bir başka biçimde ödüllendirilir. Bu hadisler, konuşma ve anekdot damarından beslenen kayıtlar ile sıklıkla, tatsız, kuru, yavan yıllıkarda ve hacimli, düzenli hale getirilmiş derlemelerde kaybolan insani öğeleri korumuşlardır.”¹⁰³

Bu nedenle isnâd, fitne olaylarıyla beraber hadis rivayetinde kullanılmaya başlanmış, geliştirilerek ilmî disiplin haline getirilmiş ve sadece Müslümanlara has kılınmıştır. Böylece hadis rivayetinde önemli bir boşluğu doldurmuş ve hadislerin sağlam bir şekilde sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁰⁴

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Yûsuf Zâhir Efendi (ö. 1376/1956), İslam dini açısından isnâdın değerini ve işlevini şu veciz sözlerle açıklamıştır:

“İslâm’da isnâdın yerleşmesi ve adeta dini bir mahiyet kazanması İslâm’ın genişlik ve ulviyetinden ve Cenâb-ı Azîm’in (as.) adalet ve insâfı ile donanmış bulunmasındandır ki din ile zıt

¹⁰¹ Müslim, “Mukaddime”, 5; Ahmed b. Ali Ebû Bekr el- Hatip el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-Kifâye fî İlmi’r-Rivâye* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, 1988), 122.

¹⁰² el-A‘zamî, İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist J. Schacht’a Eleştirisi, 204; .mlf. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 192; Çağırıcı, “Fitne”, 13/158 vd.

¹⁰³ Nabia Abbott, *Hz. Muhammed’in Sevgili Eşi Ayşe*, trc. Tuba Asrak Hasdemir (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1999), 18; Ali Karakaş, *Nabia Abbott ve Hadis’e Yaklaşımı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 60.

¹⁰⁴ Yusuf Zâhir Efendi, “İslâm Tarihinde İsnâd”, çev. Sadettin Gürman, *İstem Dergisi* 17/34 (2019), 507-525; el-A‘zamî, İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist J. Schacht’a Eleştirisi, 189 vd; a.mlf. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 191.

olmayanı, din ve millet için fayda ve iyilik olan güzel şeyler İslâm'a kabul edilmiştir. Bu da dinin ve Peygamber-i âlî-i şânın ne kadar büyük meziyetlere sahip olduğunu ve İslâm'da kat'î surette taassub ve zorlama bulunmadığına işaret eder. İslâm dinimizin ve faydalı hükümlerinin tahrif ve tağyir suretiyle değişim ve bozulmaya uğratılmayarak sağ salim ve korunmuş kalması bu sayededir. Eğer dinin başlangıcında isnâd saygı gösterilen ve müracaat edilebilir bir şey olma saydı geçmiş dinler ve onların ahkâmı gibi bozulmaya ve değişmeye maruz kalmasından korkulurdu. Cenâb-ı Hâk dinlerin sonuncusu olan İslâm'ı isnâd ile muhafaza buyurdu. İslâm'da yalnız Kur'ân-ı Kerim ve hadis değil, bunlardan istinbat olunan ahkâm-ı asliyye ve fer'ıyyede, istinbât eden imamlardan isnâd yolu ile nakledilmiştir.”¹⁰⁵

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hadis uydurma faaliyetleri, daha çok Hz. Osman'ın şahadetiyle başlayan karışıklık döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Hadis uydurma faaliyetlerinin yaygınlaşmasının çeşitli sebepleri vardır. Sahabe döneminden itibaren ilerleyen süreçte Müslümanların çeşitli coğrafyalara yayılmaları neticesinde sosyolojik açıdan pek çok kırılma, ihtilaf ve bölünme meydana gelmiştir. Her şeyden önce özellikle Müslüman olan yeni toplumlarda İslâm'ı yeterli derecede özümsememiş insanların sayısı hızla artmıştır. Bunun neticesinde Müslümanlar arasında özellikle dini zayıflık nedeniyle çeşitli sosyolojik ve psikolojik problemler yaşanmaya başlamıştır. Bu durum, Müslümanlar arasında siyasi ihtilafların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı bazı insanlar tamamen art niyetle hadis uydururken, diğer bazıları da Hz. Muhammed'in (sav.) hadislerini koruma düşüncesiyle ve iyi niyetle hadis uydurma cihetine gitmişlerdir.¹⁰⁶

İster iyi niyetle ister kötü niyetle yalan yere hadis uydurarak Hz. Muhammed'e (sav.) isnâd etme faaliyeti, tarih boyunca Müslümanlar tarafından çok kötü ve çok çirkin bir davranış olarak kabul edilmiştir. Aslında yalan yere uydurulan hadislerin İslâm coğrafyasında yaygınlaştırılması, akl-ı selim ve vicdan sahibi hiçbir Müslüman'ın yapabileceği bir iş değildir. Bu tür faaliyetler, İslâm'ın saf ve temiz yapısına zarar vermiş ve Müslümanlar arasında itikadî ve siyasi birliği bozmuştur. Bunun bir sonucu olarak İslâm âleminde çeşitli fırkalar ortaya çıkmıştır. Böyle bir tehlikeyle yüzleşen ilk dönem Müslümanları, hadis rivayetinin sağlam bir şekilde yapılabilmesi için çeşitli kıstaslar ortaya koymaya başlamışlardır. Böylece her önüne gelen rastgele hadis rivayet edemeyecek ve rivayet edilen her hadis de alınamayacaktı.

Müslüman ilim adamları hem hadisi korumak hem de bu alanda sağlam bir zemin oluşturmak için ravilerde “adalet” ve “zabt” gibi temel özellikler, tespit etmişlerdir. Bir hadisin sened açısından sağlam kabul edilebilmesi için, orada yer alan her bir râvinin adalet ve zabt özelliklerine sahip olması bir gereklilik olarak görülmüştür. Bu özelliklere sahip olan her râvi, “sika”, “sebt” ve “hüccet” gibi vasıflara haiz kabul edilmiştir. Diğer taraftan da senette yer alan tüm râviler, bir râvi eleştiri disiplini olan “cerh ve ta'dil” ilmi yoluyla adalet ve zabt vasıfları açısından tenkide tabi tutulmuş ve böylece taşıdıkları bazı kusurlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tenkit, “el-metâinü'l-aşere” diye isimlendirilen on tenkit noktasına göre yapılmıştır. Nitekim bu kriterlerin beşi adalet ve diğer beşi ise zabt ile ilgilidir.¹⁰⁷

Talat Koçyiğit, fitne olaylarının hadis rivayetinde meydana getirdiği tahribata karşılık Müslüman ilim adamlarının aldıkları tedbirleri şöyle zikretmiştir:

¹⁰⁵ Zâhir Efendi, “İslâm Tarihinde İsnâd”, 17/34, 507-525.

¹⁰⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 104; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 113.

¹⁰⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV, 1993), 93; Emin Aşıkkutlu, “Cerh ve Ta'dil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/394-401; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV, 2012), 120 vd.

“İslam dininin en mühim kaynağı olan hadislerin büyük bir tehlikeyle karşı karşıya geldiğini daha başlangıçta fark eden hadisçiler, hadis vaz’ına karşı aldıkları ilk ve en mühim tedbir, hadis aldıkları râvilerin kimliklerini, hal ve meşreplerini araştırmağa ve onlara, rivâyet ettikleri hadisleri kimlerden aldıklarını sormak olmuştur. Aynı zamanda sıhhatini tespit ettikleri hadisleri, daha sistemli bir şekilde büyük hacimli kitaplarda toplamak suretiyle, onların daha emin bir şekilde muhafaza edilmelerini sağlamışlardır. Bu faaliyet neticesinde, bir taraftan hadisin rivâyet ve tahammül kaidelerini, râvilerin şartlarını, cerh ve ta’dilin hükümlerini tesbit eden yeni bir ilim teşekkül etmeğe başlarken, diğer taraftan her Müslüman’ın güvenle başvurabileceği sahih hadis kitapları te’lifine hız verilmiştir. Hicretin ikinci asrı, bu faaliyetlerin yoğunluk kazandığı bir asır olarak görülmüştür.”¹⁰⁸

Sonuç

İnsanoğlu akıl sahibidir ve dolayısıyla mükelleftir. Yüce Allah’ın emir ve nehiylerine uymak ve ibadet yapmakla sorumludur. Tüm peygamberler bu vazifeyi icra etmek için gönderilmiş ve kutsal kitaplarda da bu husus hassaten belirtilmiştir. Ancak ne yazık ki zaman zaman Aklın, vahyin ve peygamber uygulamalarının insanlar için tasavvur ettiği huzur ve mutluluk bazı art niyetli insanlar tarafından yok edilmeye çalışılmış, huzur ve kardeşlik ortamı pek çok fitneyle sabote edilmiştir. Böylece zülüm ve gözyaşı ortamı oluşmuş ve sonuç itibarıyla dünyamız yaşanmaz hale gelmiştir. İşte tüm bu problemlerin nihayete erdirilmesi, huzur ve kardeşlik ortamının oluşturulması ilahî vahye ve sâlim akla başvurmakla mümkün olmuştur. Son Peygamber Hz. Muhammed (sav.), tüm peygamberliği boyunca tevhid, huzur ve adalet için mücadele etmiştir. Vefatından sonra ise Kur’an-ı Kerim ve hadisi miras olarak bırakmıştır. Hz. Muhammed’in (sav.) sözleri ve fiilleri olan hadisler, Kur’an-ı Kerim’in tefsiri durumundadır. Sahâbe-i Kirâm, onu adım adım takip etmiş, ilminden istifade etmiş, duydukları hadisleri birbirlerine rivâyet etmişlerdir. Hz. Muhammed’in (sav.) hayatta olduğu dönemde hiçbir şekilde yalan yere hadis uydurulmamış ve sahabe arasında güvensizlik oluşmamıştır. Tüm sorunların çözümünde Hz. Muhammed’e (sav.) başvurulmuştur. Ondan sonraki dönemde ise bu görevi onun ahlakıyla yetişen Sahabe nesli devam ettirmiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde, fetihler artmış, İslam coğrafyası genişlemiş ve yeni milletler İslam ile tanışmışlardır. Böyle bir ortamda, her önüne gelenin hadis rivâyet etmemesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Örneğin, Hz. Ömer hadis rivayetinde şahit isterken Hz. Ali ise yemin ettirmiştir. Hz. Osman’ın şahadetiyle beraber Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik bozulmuştur. Yerini karışıklık, güvensizlik ve huzursuzluk almıştır. Abdullah b. Sebe gibi münafık ruhlu insanlar ve henüz İslam’ı yeteri derecede içselleştirmemiş Müslümanlar sayesinde siyasi kriz derinleşmiş ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İslam Âleminin ilk büyük fitnesi olarak kabul edilen bu hadise, etkilerini günümüze kadar devam ettirmiştir. Bu acı olay sonucu, çeşitli itikadî ve siyasi fırkalar oluşmuştur. Ortaya çıkan bu fırkalar da taraftar bulma düşüncesiyle çok sayıda hadis uydurma faaliyetine girişmişlerdir. Dolayısıyla fitne olayları, hadis rivâyetini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bu tehlikeyi gören İlk dönem Müslümanları, sahih hadisleri koruma düşüncesiyle çeşitli tedbirler almaya çalışmışlardır. Bu tedbirlerden ilki hiç şüphesiz hadis rivâyetinde râvi sorgulaması olmuştur. İlk etapta basit bir şekilde başlayan bu sorgulama zamanla yerini önemli bir ilmi disipline bırakacak olan isnâd sistemi olmuştur. Akabinde râvi eleştirisi anlamına gelen “cerh ve ta’dil” ilmi ortaya çıkmış ve bununla ilgili çeşitli prensipler tespit edilmiştir. Adalet ve zabt kriterlerin den oluşan “el-metâin-i âşere” bu anlamda önemli bir tenkid ölçüsü olmuştur. Hadis tüm özellikleriyle sağlam bir zemine oturmuş bir ilim dalı haline geldikçe sağlam hadisleri içine alan temel hadis kaynakları da o ölçüde te’lif edilmeye ve böylece koruma altına alınmaya başlanmıştır. Hicretin ikinci ve üçüncü asrı, bu te’lif faaliyetlerinin hız kazandığı önemli dönemler olarak kayıtlara geçmiştir. Kanaatimizce fitne olayları, hadis vaz’ını doğuran en önemli sebep olarak kabul edilse de diğer taraftan da isnâd sorgulama sistemini ortaya

¹⁰⁸ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 112.

çıkarmış, sahih hadis kaynaklarının içinde yer aldığı temel hadis kaynaklarının te’lifine vesile olmuş ve hadisin tüm detaylarıyla müstakil bir ilim dalı haline gelmesine katkı sunmuştur. Fitne kelimesi, Kur’an-ı Kerim’in altmış farklı ayetinde birbirinden farklı pek çok anlamda kullanılmaktadır. Çeşitli tefsir kaynaklarında bu kelimelerin izahıyla ilgili pek çok bilgi verilmektedir. Bu kelime ve türevleri Kur’an-ı Kerim’de imtihan, deneme, sınama, şirk, küfür, sapma, sapıklık, saptırma, işkence, ateşe atma, düşman saldırısı, Allah’ın kullarını imtihan etmesi, günah ve nifak gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Hz. Muhammed (sav.), pek çok hadiste toplumun, huzuruna, mutluluğuna, birliğine ve kardeşliğine zarar verecek her türlü söz ve davranışı fitne olarak nitelemiş, zem etmiş ve konuyla alakalı çok sayıda hadis ifade buyurmuştur. Bu tür davranışlarla toplumun huzurunu bozacak eylemlerde bulunmayı büyük bir günah olarak ifade etmiştir. Temel hadis kaynaklarında fitne ve türevleriyle ilgili çok sayıda hadis yer almaktadır. Örneğin çeşitli hadis kitaplarında, “Kitâbu’l-Fiten”, “Kitâbu’l-Fiten ve Eşrâti’s-Sâa”, “Kitâbu’l-Mehdî” ve “Kitâbu’l-Melâhim” gibi başlıklar altında fitneyle ilgili yüzlerce hadis zikredilmektedir. Bu da fitne kavramının gelecekte Müslümanlar arasında meydana getireceği tahribatı önceden haber verme anlamında son derece önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abdulgani, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tsz.
- Abbott, Nabia. *H. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe*. trc. Tuba Asrak Hasdemir. Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1999.
- Ahterî, Mustafa b. Şemsuddin el-Karahisârî. *Ahterî Kebîr*. Dersaadet: 1310.
- Akalın, Şükrü Halûk vd., *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *İslâm Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, tsz
- Amidi, Seyfuddin. *el-İhkam fî Usuli'l-Ahkâm*. Mısır: Basım yeri yok, 1967.
- Aslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları, 2017.
- Aşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aşık, Nevzat. *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*. İzmir: Akyol Neşriyat, 1981.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, tsz
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lügati-Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. trc. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri*. trc. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Azîmâbâdî, Ebû Abdîrahmân Şerefi'l-Hak Muhammed Eşref es-Sadîkî. *Avnû'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. Dimaşk: Darû'l-Feyhâi, 2013.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Ankara: Bilay Araştırma Yayınları, 2018.
- Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu*. Ankara: İlâhiyât, 2004.
- Baktır, Mustafa. *İslam Hukukunda Zaruret Hali*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1981.
- Beydâvî, Nasiruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't- Turâsi'l-Arabî. tsz.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan eş-Şerîf Ali b. Muhammed. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Basım yeri ve yılı yok.
- Çağrı, Mustafa, "Fitne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/156-159. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çakan, İsmail Lütî. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 1993.
- Çakan, İsmail Lütî- N. Mehmed Solmaz. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*. İstanbul: Altınoluk, 1994.
- Çelik, Ali. "Hz. Ömer'in Hadisçiliği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 253-275.
- Dervîş, Muhyiddin. *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerim ve Beyânuhu*. Humus: Dâru'l-İrşâd, 1988.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye. tsz.
- Ebu Zehra, Muhammed, *Kur'an Nizamı*. trc. Ali Arslan. Ankara: Elif Yayınevi, 1969.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi*. Ankara: Fecr, 2017.
- Eskicioğlu, Osman. *İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-53. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî ve Muhammed Ali en-Neccâr. Mısır: Dâru's-Surûr, tsz.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/133-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Gazzali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfa*. Mısır: Basım yeri yok, 1937.
- Gürânî, Şemsuddîn Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed. "*el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî*". thk. Ahmed İzzu İnâye. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2008.
- Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*. Ankara: Otto, 2016.
- Hatip el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr. *Kitâbu'l-Kifâye fî ilmi'r-Rivâye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Hatipoğlu, Haydar, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Ebû Mus'ab Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk, Riyâd: Mektebetu'l-Meârif, 2010.
- Hüseyin, Tâhâ. *el-Fitnetü'l-Kübrâ Osman*. Kahire: Basım Yeri Yok, 1951.
- İbn Allan, Muhammed. *Delilu'l-Falihîn li Turuki Riyâdi's-Salihîn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vdğ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn. Kesîr, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. Mısır: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh. tsz.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 2014.
- İbnu'l-Arabî Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlikî. *Âridetu'l-Ahvezi bi Şerhi Sahîhu't-Tirmizî*. thk. Cemâl Mur'âşlî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnu'l-Esîr, Mecdüddin Ebû's-Sâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. thk. Halil b. Me'mûn Şeyhâ, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed er-Rağîb. *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan Dâvûdî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Karakaş, Ali. *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Kanar, Mehmet. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Kastalanî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

- Kirmanî, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said. *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Malik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. tsz.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nuketü ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdîrrahim, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.
- Münâvî, Muhammed Abdurrauf. *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*. Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, 1938.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- Naim, Babanzâde Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi Mukaddimesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1970.
- Naim, Babanzâde Ahmed. *İlmü'n-Nefs Tercümesi*. trc. Fatma Yıldız-Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Naim, Babanzâde Ahmed. *Felsefe Dersleri*. trc. Cahid Şenel-M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman b. Şuayb. *Sünen*. Mısır: Şirketu Mektebe-Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslimi'bni'l-Haccâc*. thk. Rıdvan Câmî' Rıdvân. Kahire: el-Mektebetu's-Sakâfi li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2001
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2014.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Fethu İlâhi'l-Mun'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*. Ankara: Kalkan Matbaacılık, tsz.
- Sibâî, Mustafa. *İslâm Hukukunda Sünnet*, trc. Edip Gönenç. İstanbul: Evs Yayıncılık, 1981.
- Şatıbi, Ebû İshak İbrahim b. Musa. *el-Muvafekat fi Usuli's-Şeria*. thk. Muhammed Hasaneyn Mahluf, Mısır: Dâru'l-Fikr, 1975.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Şakir, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “peygamber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1991.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 2012.
- Wensinck, Arent Jan. *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*. Leydın: Mektebetu Bril, 1936.
- Zâhir Efendi, Yusuf. “İslâm Tarihinde İsnâd”. çev. Sadettin Gürman. *İstem Dergisi* 17/34 (2019), 507-525.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, tsz.